

ÖTÜKEN

E L V İ N Y İ L D İ R İ M

TÜRK BOZKIR KÜLTÜRÜNÜN DOĞUŞU ANDRONOVO KÜLTÜRÜ

YAYIN NU: 1509
KÜLTÜR SERİSİ: 870

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 16267

ISBN: 978-605-155-920-9

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®

İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Editör: Göktürk Ömer Çakır

Tashih: Gürkan Canpolat

Kapak Tasarımı: GNG Tanıtım

Kapak Fotoğrafı: Elvin Yıldırım. Kazakistan Altaylarında bulunan bilezik, Hermitage Müzesi (St. Petersburg); çömlek, Hakasya Devlet Tarihi Müzesi (Abakan).

Dizgi-Tertip: GNG Tanıtım

Baskı ve Cilt: İmak Ofset Basım Yayın San. ve Tic. Ltd. Şti.
Sertifika Numarası: 12531 Tel: (0212) 444 62 18

İstanbul - 2020

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir. Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Elvin Yıldırım: 30 Nisan 1983 yılında Çaycuma/Zonguldak'ta doğdu. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünü bitirdi. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalında “Türk Kültüründe Renkler ve İfade Ettikleri Anlamlar” adlı teziyle 2012 yılında yüksek lisans eğitimini tamamladı. 2013 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalında başladığı doktora eğitimini 2017 yılında “Androvo Kültürü” adlı tezle tamamladı.

Yazar, çalışmaları kapsamında Rusya, Güney Sibirya, Moğolistan, Doğu Türkistan'da saha araştırmaları yapmış, kütüphanelerde çalışmış ve müzelerde incelemelerde bulunmuştur.

İstanbul Aydın Üniversitesi Tarih Bölümünde görev yapan Elvin Yıldırım, Türk ve Orta Asya arkeolojisi ve Türklere ait maddi kültür unsurları üzerine çalışmalarını sürdürmektedir. Çalışmalarını daha çok Rusça arkeoloji eserlerine göre yapan yazar, Rusçanın yanında İngilizce ve Almanca da okuyabilmektedir. Yazar, evli olup Ülkü adında bir kız evlat sahibidir.

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	11
Kısaltmalar.....	13
Kaynak Tahlili	15
Giriş	19

ANDRONOVO KÜLTÜRÜ'NÜN YAYILMA ALANLARI39

1- Kazakistan	44
2- Urallar Ve Batı Orman-Bozkır Sahası	116
3- Çelyabinsk-Şadrinsk-Kurgan	124
4- Magntogorsk-Troitsk-Kustanay	130
5- Sol İletsk-Orsk	133
6- Güney Sibirya	139
7- Kırgızistan	155
8- Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan.....	163

ANDRONOVO KÜLTÜRÜ'NÜN ETNİK KÖKENİ VE ERKEN

GÖÇERLERLE İLİŞKİSİ177

Andronovo Kültürü'nün Etnik Kökeni Hakkındaki Meseleler	179
Andronovo Kültürü'nde Yerleşik Hayattan Bozkır Kültürüne Geçiş.....	193
Andronovo Kültürü'nden İlk Türk Devletlerinin Tarih Sahnesine Çıkış Süreci	199
Türk Tamgaları ve Andronovo Kültürü İlişkisi	208

ANDRONOVO TOPLUMUNDA MEZAR DEFİN ÖZELLİKLERİ VE DİN

İNANIŞLARI217

Kurganların Yapı Özellikleri ve Ölü Gömme Uygulamaları	219
Kurganlardan Elde Edilen Arkeolojik Malzemeler ve Bunların Dinî Bakımdan Değerlendirilmesi	231
Heykeller, Petroglifler ve Dinî Bağlantılar.....	233

ANDRONOVO KÜLTÜRÜ'NDE SOSYAL VE EKONOMİK HAYAT ..249

Sosyal Hayat	251
Giysiler ve Süs Eşyaları	259
Araç-gereçler ve Silahlar	274
Kap Kacaklar	280
Ekonomi (Tarım ve Hayvancılık)	286
Madencilik ve Maden Ocakları.....	297

Sonuç.....	305
Ekler.....	313
Kaynaklar	319
Dizin.....	345

ÖN SÖZ

Türk tarihinin başlangıcı olan ve yazılı kaynakların bulunmadığı devirlere ait başvuru kaynaklarımız hiç şüphesiz arkeoloji eserleridir. Türk tarihinin ortaya çıktığı Orta Asya'daki eski dönemlere ait kapsamlı ve müstakil çalışmalar Türkiye'de maalesef yeteri kadar yapılmamıştır. Hiç şüphesiz Türklere dair yazılı kaynakların verdiği en net bilgiler Çin metinlerinde bulunmaktadır; fakat Türk tarihi bu yazılı kaynaklarda verilen tarihten çok geriye gitmektedir.

Türk tarihi araştırmalarında, hatta ders kitaplarında bile Türk tarihi, Orta Asya kültür dönemleri ile ilişkilendirilmektedir. Fakat akademik olarak bu sahada bazı boşluklar bulunmaktadır. Eski bilgiler ışığında günümüz tarihçileri Andronovo Kültürü'nü hâlâ MÖ 1700-1200 yılları arasına tarihlendirmektedir. Oysaki yeni kazılar ve yapılan son çalışmalar bu dönemin çok daha eski olduğunu göstermektedir.

Birçok tarihçinin ve sanat tarihçisinin hemfikir oldukları konu, Türk tarihinin başlangıç devrinin Anav Kültürü'nden itibaren Orta Asya'da görülen kültür dönemlerinde şekillendiğidir. Keramikler üzerinden ve buluntu yerlerine binaen adlandırılan bu kültür dönemlerinden Andronovo Kültürü, yerleşik hayattan konar-göçer bozkır hayatına geçiş yapıldığı dönemdir. Bozkır hayat tarzının ortaya çıkışı, Türklerin bu hayatı seçmeleri, sosyo-ekonomik şartlar gibi hususları bilmemiz bu dönemi anlamaktan geçmektedir.

Türkiye'de şu ana kadar müstakil olarak değinilmemiş bu konuyu ele almanın en büyük zorluğu, Orta Asya kültür dönemleri içerisinde batıdan doğuya, kuzeyden güne-

ye çok geniş bir sahada ve uzun süre devam eden bir kültür dönemi olmasındandır. Andronovo Kültürü, Urallardan Yenisey havasisine, Sibiryadan Tanrı Dağları ve Doğu Türkistan'a kadar yayılarak bin yıldan fazla sürmüştür. Bu kültür dönemine ait binlerce yerleşim yeri, kurgan ve sayısız maddi kültür unsuru bulunmaktadır.

Çalışmanın hacmi bakımından binlerce abideyi zikretmek elbette mümkün değildir. Sınırlarını belirlemeye çalıştığımız bu döneme ait en önemli yerleşimler, mezarlar ve mezar buluntuları üzerinde durulacaktır. Maddi kültür unsurlarının ışığında ve konunun uzmanı arkeolog, sanat tarihçisi, etnograf ve antropologların görüşlerinden yararlanarak bu kültür döneminin devamı olan kültürler ve ilk Türklerin ortaya çıkışları arasındaki bağ açıklanmaya çalışılmıştır.

Son olarak çalışmalarımnda her zaman yol gösteren doktora tez hocam Prof. Dr. Ahmet Taşağıl'a, Dr. Öğr. Üyesi Ali Ahmetbeyoğlu'na; sağladıkları maddi imkânlar için Doç. Dr. Dinçer Koç ve Prof. Dr. İlyas Topsakal'a; gösterdikleri yol için Doç. Dr. Muzaffer Ürekli ve Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na; dostlukları için Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'na teşekkür ederim. Doktora sürecinde verdiği bursla çalışmalarımı daha rahat sürdürme imkânı sağlayan Türk Petrol Vakfı'na müteşekkirim. Beni yetiştiren ve dualarını esirgemeyen annem Azime, babam Mehmet, ablam Elif'e minnettarım. Eşim ve meslektaşım Doç. Dr. Kürşat Yıldırım ve biricik uslu kızım Ülkü'ye teşekkür ederim. Çalışmamın neşrini üstlenen Ötüken Neşriyat'a ve editörü Göktürk Ömer Çakır'a teşekkürü borç bilirim.

İstanbul 2020
Dr. Elvin YILDIRIM

KAYNAK TAHLİLİ

Yazılı kaynaklar öncesi Orta Asya kültür tarihi ana kaynakları arkeolojik eserlerdir. Bununla birlikte insanın tabii tarihi olarak tarif edilen antropoloji, fizik ve kültür antropolojisi dalları da tarih ilmine yardımcı ilim dallarındandır. Fiziki antropoloji ile insan ırkının tekâmülü, kültür antropolojisi ile de kültürlerin yazının icadından önceki devirlerden başlayarak bugüne kadarki gelişmesi incelenmektedir.¹ MÖ 2000'lerden MÖ VIII. yy'a kadar izlerini takip edebildiğimiz Andronovo Kültürü Dönemi'nin de en önemli kaynakları kurganlardan ve yerleşim sitelerinden elde edilen arkeolojik ve antropolojik malzemelerdir.

Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul* adlı çalışmasında tarihin başka ilimlerle olan münasebeti kısmında, tarih ve arkeoloji ilişkisini “Hiçbir ilim mücerret bir hâlde inkişaf edemez. Tarih ilmi de birçok ilimlerle muvazi olarak ve onların yardımıyla vücuda gelmiştir. Bunlardan arkeoloji tarihin eşidir, bu ikisi birbirlerinden ayrılmazlar” şeklinde ifade etmiştir.² Bununla birlikte arkeoloji ile sıkı sıkıya bağlı olan diğer bir bilim dalı da sanat tarihidir. Bu bakımdan her iki dalın da ilgi alanına giren resimler, minyatürler, giysi parçaları, süs eşyaları, keramikler, şehir kalıntıları, kurgan ve höyükler her iki dal ve dolayısı ile tarihin de ilgi alanına girmektedir. Türklerin ilk görüldükleri yerlerden ve göçler sonucunda yayıldıkları tüm coğrafi sahalarından elde edilen arkeolojik malzemeler, Türk tarihini açıklayan tarih malumatını oluşturmak, zenginleştirmek ve bilinmeyenleri açıklamak bakımından çok mühimdir.

Andronovo Kültürü, Orta Asya coğrafyasında batıda Ural Dağlarından doğuda Yenisey Havzası'na kadar yayılmış, arkeolojik eserleri vasıtasıyla tanıdığımız, uzmanların önceleri genel olarak MÖ 1700-1200 yılları arasına tarihlendirdiği fakat yeni buluntularla MÖ 2. bin yıla kadar dayandığı tespit edilen ve atlı konar-göçer hayata geçişin yapıldığı kültür dönemidir.

Bu kültür dönemine ait yazılı kaynak olmaması sebe-

¹ Mübahat Küttükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usul*, Elif Kitabevi, İstanbul, 2008, s. 10.

² A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1969, s. 19.

biyle ana kaynaklarımız elbette dönem üzerinde kazı çalışmaları yapan Rus topraklarındaki arkeolog, antropolog ve etnografların kazı raporları ve elde edilen maddi kültür unsurları üzerine yaptıkları çalışmalardır. Bu bakımdan Sovyetler Birliği Dönemi'nde 1957'den beri İlimler Akademisi Maddi Medeniyetler Enstitüsü tarafından yayınlanmaya başlanan *Sovetskaya Arheologiya* (SA) (1992 yılından itibaren *Rossiskaya Arheologiya* adıyla yayınlanmaya devam etmektedir), 1939 yılından beri yayın hayatını sürdüren *Kratkiye Soobşeniye Institutu Arheologii (KSİA)*, 1959 yılından beri Devlet Ermitaj Müzesi tarafından yayınlanan *Arheologičeskiy Sbornik*, 1965 yılından itibaren Rusya İlimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü tarafından yayınlanan *Arheologičeskie Otkritiya* (AO), 1940 yılından 1972'ye kadar 175 cilt basılmış olan *Materialı i İssledovaniya po Arheologii SSSR (MİA)* gibi süreli yayınlar ve komisyon eserleri tanınmış ve Andronovo Kültürü Dönemi ile onun devamı olan kültür dönemleri incelenmiştir. Bununla birlikte Sovyetler Birliği'ne bağlı cumhuriyetlerin ayrı ayrı devlet üniversitelerinin arkeoloji dergileri ve yine Sovyetler Birliği Dönemi'ne ait *İstoriya Kazahstana* (KazSSR), *İstoriya Kirgizistana* (KırSSR) gibi tarih kitaplarının antik dönemlerle ilgili kısımlarına bakılmıştır.

Tüm bu dergilerin yanı sıra S.V. Kiselev, S.S. Çernikov, A.H. Margulan, K.A. Akişev, M.K. Kadirbayev, A.M. Orazbayev, M.P. Gryaznov, K.V. Salnikov gibi arkeologların müstakil çalışmaları ve bu minvalde Kazakistan için *Drevniyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana* ve *Vostočnyy Kazahstan v Epohu Bronzu*, Güney Sibirya için *Drevniyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, Ural sahası için B.A. Rıbakova editörlüğünde hazırlanan *Andronovskaya Kultura* gibi çalışmalar incelenmiştir. Döneme ait pek çok arkeoloğun Andronovo Kültürü kronolojisi ve kökenleri, yayılma sahası, Andronovo insanın selef-halefleri ve Andronovo Kültürü karakteristiği üzerine görüşleri çalışmamızda verilmeye çalışılmıştır.

Coğrafyanın çok geniş, yaşanan dönemin oldukça uzun olması sebebiyle Andronovo insanının diğer kültürlerle olan ilişkileri ve kültür aktarımları tespit edilmeye çalışılmış, bu sebeple Andronovo Kültürü öncesinde yaşanan ve Yenisey havalisinde yaygın olarak görülen Afanasyevo ve

Okunevo³ Kùltürleri ile sonrasında görùlen Karasuk ve Tagar Kùltürü, Kazakistan ve Ural sahasında görùlen Keltaminar Kùltürü, Ural sahasının batısı ve güneyine doğru yayılım gösteren Srubna Kùltürü ve diğerkùltür dönemleri üzerine yapılan çalışmalar da ele alınmıştır.

Andronovo Kùltürü doğudaki yayılım sahası olan Hakasya topraklarında toplumun ilerlemesi ve komşukùltürlerle olan ilişkileri sayesinde artık dönemini tamamlamış ve bu coğrafyada daha ileri kùltürler yaşanmaya başlanmıştır. İlerleyen dönemlerde farklı adlarla anılsalar da özellikle Karasuk Kùltürü Dönemi'nde Andronovo Kùltürü izleri takip edilmeye devam edilmiştir. Ardından bölgede ortaya çıkan Tagar-Taştık ve erken Türk kùltürü döneminde de bu izler özellikle antropolojik olarak ve maddi kùltür unsurlarında izlenmiştir.⁴ Genel olarak bu kùltür dönemleri İskit/Saka toplumuna atfedilmişlerdir. Bununla birlikte erken mezar örneklerine göre Andronovo Kùltürü'nün hamilleri arasında Türk milleti de bulunmaktadır. Çin kaynakları bu bakımdan bölgede yaşayan boyların kimliği ve kimlerle akraba oldukları konusunda bizi aydınlatmaktadır. Bu süregelen dönem ve dönemin taşıyıcılarının Tinglingler olduğu kanaati pek çok araştırmacı tarafından ifade edilmiştir. Bu yüzden Tinglinglerin kim oldukları sorusuna cevap bulmak amacıyla, dönem kaynakları üzerinde çalışmaları bulunan W. Eberhard, Bahhaeddin Ögel, Otto Maenchen Helfen ve Ahmet Taşağıl gibi araştırmacıların Çin kaynaklarına dayanarak ortaya koydukları çalışmalar incelenmiştir. Buna göre Tinglingler

³ Afanasyevo ve Okunev Kùltürleri Yenisey havalisinde görùlen ve birbirini izleyen, aralarında akrabalık ilişkilerinin olduğu varsayılan iki dönemdir. Güney Sibiry'a'nın Yenisey bölgesi ve Altay-Sayan havalisinde Afanasyevo Kùltürü'nün MÖ III. bin yılın ikinci yarısında görüldüğü belirtilmektedir. Bkz. *İstoriya Sibiri s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney*, C. I, Edit. A.P. Okladnikov, İzdatelstvo Nauka, Leningrad, 1968, s. 159. MÖ II. bin yıldan itibaren ise kùltür şeklinde değışim görülmüştür. Afanasyevo Kùltürü'nün ardından ilk kurgan yeri (Okunev Ulus) buluntusuna binaen bu kùltüre Okunev adı verilmiştir. Okladnikov, a.g.e., s. 165.

⁴ N.L. Çlenovo, Andronovo Kùltürü Federovo Safhası abideleri ile Tagar Kùltürü (İskit abideleri) ve Federovo Safhası Karasuk ve İrmen kùltürü ile ilişkili olduklarını ifade etmektedir. Bkz. N.L. Çlenova, "Osnovi Hronologii Andronovskih Pamyatnikov Federovskogo Tipa", *Bronzoviy Vek Stepnoy Polosi Uralo-İrtişskogo Mejdureçya*, Edit. N. Ya Merpert-G.B. Zdanoviç, Çelyabinsk, 1983, s. 23.

ile alakalı ana kaynakların başında Shih Chi, Han Shu ve Hou Han Shu gibi Çin yıllıkları gelmektedir.

Geç dönemde olmasına rağmen Türk milletinin geleneklerinden haber veren Arap seyyahların bölgede yaptıkları gözlemlere başvurulmuş ve kurgan kültürünün geç dönemlerde de devam ettiği görülmüştür. Bu bakımdan Arap müelliflerinin eserlerine de müracaat edilmiştir. Böylece *Hudûd al-Âlam*, İbn-Fazlan *Seyahatnamesi*, *Sharaf Al-Zamân Tâhîr Marvazî on China*, *The Turks and India*, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, *Muhakemetül Lugateyn* adlı eserler de ana kaynaklarımız arasına girmiştir.

GİRİŞ

ANDRONOVO KÜLTÜRÜ'NE

GENEL BİR BAKIŞ

Asya kıtasının uçsuz bucaksız topraklarındaki doğal yapı, iklim ve bitki örtüsü, bölgede yaşamış toplulukların tarihî ve kültürel gelişimini etkilemiş ve hatta zaman zaman bu gelişimin yön değiştirmesine sebep olmuştur. Bu bakımdan bu coğrafyada yaşayan insanların tarihteki yerlerini ve kültürel gelişimini anlayabilmek için öncelikle bölgenin coğrafi durumunu iyi analiz etmek gerekmektedir.

Türklerin ve diğer milletlerin yurt tuttıkları aynı zamanda Andronovo Kültürü'nün yayıldığı bu coğrafya yüksek sıradağlar ile çevrelenmiştir. Doğal bir barikat vazifesi gören dağlardan Himalayalar, bu coğrafi haritanın en güneyinde yer almaktadır ve Hindistan ile Hint Okyanusu'nu İç Asya'dan ayırmaktadır. Batıda ise Pamirler ve Tanrı Dağları doğal bir sınır vazifesi görmektedir. Kuzeyde ise Altay-Sayan dağ sistemi mevcuttur. Bu doğal barikatlar arasında geniş bozkırlar, çöl ve vahalar, kuzeyde tayga kuşağı ve bu kuşağın daha üstünde tundra kuşağı bulunmaktadır.

Deniz yüzeyinden yüksekte bulunan kurak ve sert bir iklime sahip toprakların kendine has florası ve faunası vardır. Buradaki doğa şartları tarihsel gelişmeye, kültürel yaratıcılığa ve insanın var olma savaşına tesir etmiştir. Böylece Tunguz, Moğol, Türk ve Fin-Ugor dil ailelerinin ve etnik grupların ve Paleolitik Çağ Asyalılarının kaderleri İç Asya coğrafyası ile bağlantılıdır.⁵

1960-1970 yılları arasında Asya'nın kuzeyinde Sibirya ve Uzak Doğu'da yapılan çalışmalar sonucunda Alt Paleolitik ve Orta Paleolitik Dönem'e ait veriler elde edilmiştir. Bu verilerin ilki Moğolistan'dan çıkan çakmak taşlarıdır ki işleniş bakımından Avrupa ve Afrika'daki paleolitik aletlerinden farklıdır.⁶ Güney Sibirya'da saptanan Üst Paleolitik yerleşimleri MÖ 21-10 bin yıl arasına tarihlendirilmiştir.⁷

⁵ A.P. Okladnikov, "Tarihin Şafağında İç Asya", Çev. Alaeddin Şenel, *Erken İç Asya Tarihi*, Der. Denis Sinor, İletişim Yay., İstanbul, 2003, s. 63.

⁶ Okladnikov, a.g.e., s. 66.

⁷ Okladnikov, a.g.e., s. 68.

Dağlık Altay'da Katun Nehri kıyılarına yakın Kızıl Ozek ve Ulalinka gibi kazı bölgeleriyle Sibirya'nın diğer bölgelerinde de Paleolitik Dönem'e ve daha alt katmanlara ait sayısız yontulmuş çakmak taşları çıkarılmıştır. Oldukça karışık bir dönem olduğu ise daha sonra yapılan kazılarda elde edilen çakmak taşları ve mikrolitlerin Avrupa, Afrika ve Kafkaslar'da bulunan örneklerin Orta Asya'da da görülmesiyle gün yüzüne çıkmıştır. Bu da gezen avcılarının hayvanları su yolu üzerlerinden takip ederek Moğolistan coğrafyasına kadar geldiklerini göstermektedir.

Orta Asya'da Paleolitik Dönem'e ait verilerin elde edildiği sahaların hepsini elbette burada zikretmemiz mümkün değildir. İnsanlığa çok eski devirlerden beri ev sahipliği yapmış olan bu dev coğrafyada Paleolitik Dönem'in orta ve üst dönemine ait kalıntılar da elde edilmiştir.

Paleolitik Dönem'den sonra Buzul Dönemi sona ermiş ve Holosen Çağı⁸ ile birlikte toplumlarda büyük bunalım gerçekleşmiştir. Bunun sonucunda yeni duruma ayak uydurmaya çalışan insan; yeni hayat biçimleri, ekonomi ve kültür oluşturmuş, ok ve yay kullanmaya başlamış, ilkel tarım ekonomisi kurmuştur.⁹

Neolitik Çağ ile birlikte gelişme ve ilerleme üst düzeye çıkmış ok, yay ve çömlek üretiminde bir sonraki aşamaya geçilmiştir. Bu bakımdan Neolitik Çağ kültürlerinin en temel öğeleri, insan topluluklarının yerleştikleri her alanda elde edildiklerinden dolayı tiplerine ve bezemelerine göre çömlekler olmuşlardır.

Orta Asya'da çıkarıldıkları yere binaen S.P. Tolstov tarafından adlandırılan ve MÖ 4. bin yıl ile MÖ 2. bin yıl arasına tarihlendirilen Keltaminar Kültürü görülmektedir. Ceyhun Irmağı'nın aşağı akımları ve yine Zarefşan Irmağı'nın aşağı akımları ile Aral bölgesinde ağır basan bu kültür döneminin temel özelliği tarak desenli çömlekleri olmuştur. Yerleşik kültüre sahip bu toplum 200-300 m²'lik meskenlerde, su boylarında yaşamışlar ve ekonomilerinin temellerini avcılık üzerine kurarak, özellikle balık avlamışlardır. Bunların Andronovo Kültürü ile olan ilişkileri

⁸ Günümüzden 11.000 yıl önce Geç Buzul Çağı'nın sona erdiği düşünülen dönemdir.

⁹ Okladnikov, "Tarihin Şafağında İç Asya", s. 89.

ise çömlekler üzerinde bulunan desenlerde görülmektedir. Ayrıca Keltaminar Kültürü ile Anav Kültürü arasındaki benzerlikler de gözden kaçmamalıdır. Genel olarak Harezmi sahasında yayılan bu kültür dönemi çömlek bakımları ile Çin’de Kansu, Henan ve Ukrayna’da elde edilen çömleklerdeki benzerlikler de aşikârdır.¹⁰

Bu dönemle birlikte araştırmalar daha çok çömlekler üzerindeki desenler ve elde edilecek maddi kültür unsurlarının benzerlikleri üzerine yapılmıştır. Tarak desenli çömlekler Neolitik Çağ ile birlikte Urallardan Yenisey havasisine kadar olan çok geniş bir sahada yayılmıştır. Bu bakımdan çömleklerin tipleri (düztabanlı veya yumurta dipli), ebatları, kullanılan malzemeler ve üzerlerinde bulunan desenler arkeologların kültür dönemlerini ayırt etmede ve birbirleri ile olan bağlantılarını tespit etmede kullanılan temel veriler olarak görülmüştür. Elbette bunlar kültür çalışmalarında kullanılan tek veriler değildir. Mezar kültürü de pek çok meselenin çözüme kavuşmasının anahtarıdır.

Neolitik Dönem’de Urallardan Uzak Doğu’ya kadar olan sahada, çok geniş topraklara yayılamamış yerel kültür öğeleri de (Baykal bölgesinde görülen Glazkov Kültürü ve Kitoy Evresi, Novopetrovka’da Gromatuhin Kültürü ve Osinovozerisk Kültürü, Japon ve Kore adalarında Comon Aynu Kültürü) tespit edilmiştir.¹¹

Metalin keşfi ve işlenmesinin öğrenilmesiyle artık Orta Asya’da yeni bir dönem olan Eneolitik veya diğer bir adıyla Kalkolitik (Bakır-Taş) Çağ’a geçiş yapılmıştır. Bunun en eski örneklerine ise Yenisey havasisinde tesadüf edilmiştir. MÖ 3. bin yılın ikinci yarısında Hakasya-Minusinsk

¹⁰ Nejat Diyarbekirli, “Türk Sanatının Kaynaklarına Doğru”, *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969, s. 117. Ceyhun Irmağı havasisinde ve Kazakistan’a doğru yayılma eğilimi gösteren Keltaminar Kültürü ve Sibirya’da yayılım gösteren Afanesyevo Kültürü çömlekleri üzerine, bu kültürlerin çizgilerinin Doğu Avrupa’da Keltaminar-Yamna Kültürü ve Güney Sibirya’da ise Afanesyevo-Keltaminar Kültürleri ilişkisindeki daha az farklılıktan bahsedilmektedir. Yine aynı sahada görülen Tazabagyab Kültürü ile Andronovo Kültürü yakınlığı da gözden kaçırılmamalıdır. Bkz. M.A. İtina, “Pervobitnaya Keramika Horezma”, *Keramika Horezma*, Edit. S.P. Tolstov-M.G. Borobevo, Moskva, 1959, s. 26.

¹¹ Okladnikov, “Tarihin Şafağında İç Asya”, s. 99, 109, 114.

Havzası'nda "Afanasyevo Kültürü" insanları metali işlemiş ve aletler yapmayı başarmışlardır.¹² Bu kültüre ait kalıntılara Altaylarda, hatta Moğolistan'da da tespit edilmiştir. Metalin eritilmeden döverek işlendiği Afanasyevo Dönemi'nin ardından bazı araştırmacılara göre Afanasyevo Kültürü'nün bir safhası, bazılarına göre de ayrı bir kültür olarak görülen Okunev Dönemi (MÖ 2. bin yılın başları) yaşanmıştır. Bu iki dönemi birbirinden farklı olarak gören ilim adamlarından A.P. Okladnikov, Afanasyevo insanının Evropoid tipte, Okunev insanının ise Mongoloid tipte olduklarını iddia etmektedir.¹³ Yukarı Ob Irmağı Havzası'nda görülen Samus Kültürü de aralarındaki benzerlikler sebebi ile Okunev Kültürü ile ilişkili görülmüştür. Ob havalisinde MÖ 2. bin yılın ilk yarısının sonuna kadar bölgede görülen Samus Kültürü bölgeye batıdan sızan Andronovo Kültürü tarafından sonlandırılmış, Tom havalisine çekilen Samus Kültürü'nün son temsilcileri de bu sahada tarihten silinmişlerdir.¹⁴

Okunev Kültürü'nün ardından, çok geniş bir sahaya yayılmış olan ve en erken bakiyelerine Ural-Kazakistan bozkırlarında tesadüf edilen Andronovo Kültürü Dönemi (MÖ 2150-1200/800) yaşanmıştır. Andronovo Kültürü'nü ise Karasuk ve Tagar Kültürleri ve onlarla ilişkilendirilen ve sanatta hayvan üslubunun ortaya çıktığı İşkit-Sarmatlar Dönemi ve Hun Dönemi takip etmiştir.

Neolitik Çağ ile birlikte Orta Asya topraklarında başta avcılık-toplayıcılık ekonomisine bağlı yaşamlarını sürdüren topluluklar Holosen'le birlikte şartlara uyum sağladıktan sonra, zamanla ilkel tarım kültürünü geliştirmiş ve Afanasyevo Dönemi ile de hayvanların evcilleştirilmesini başarmışlardır. Andronovo Kültürü ile birlikte hayvancılık oldukça ileri bir safhaya gelmiş ve tarımın yapıldığı

¹² L.P. Kızlasov, "Afanevskaya Epoha v İstorii Hakasii", *Vestnik Moskovskogo Universiteta*, No:2, Moskva, 1971, s. 66. Altay-Sayan bölgesinde görülen Afanasyevo Kültürü'nün bölgedeki Neolitik Dönem yerel kültür ile örtüşmediği ve Evropoid ırk tipindeki bu toplumun da kurgan kültürünün ortaya çıktığı İdil-Ural bölgesinden bölgeye geldiği de düşünülmektedir. Bkz. Kazi T. Laypanov-İsmail M. Miziev, *Türk Halklarının Kökeni*, Çev. Hatice Bağcı, Selenge Yay., İstanbul, 2008, s. 54 vd.

¹³ Okladnikov, "Tarihin Şafağında İç Asya", s. 118.

¹⁴ *İstoriya Sibiri s Drevneysh Vremen do Naşih Dney*, C. I, Edit. A.P. Okladnikov, s. 166.

I

ANDRONOVO KÜLTÜRÜ'NÜN
YAYILMA ALANLARI

MÖ IV.-III. bin yıl arasında hayvancılık ve tarım ile uğraşan kabileler batıda Dinyester ve doğuda Emba ırmaqları arasında kurgan kültürünü vücuda getirmişlerdir. Özellikle Ukrayna sahası için en erken Neolitik Dönem'in Dinyeper ve Dinyester arasında MÖ VI. bin yılın ortalarına kadar dayandığını görmekteyiz.⁶⁰ Daha çok yumurta tabanlı, son devre doğru çukur tarak bezeme keramiklerin olduğu bu dönemin ardından bakır çağına geçilmekte ve bölgede Tripolye Kültürü yayılmaktadır. Tripolye Kültürü Dönemi ile birlikte boyalı keramik kültürüne geçiş yapıldığı ve antropomorfik heykellerle hayvan tasvirlerine ait heykellerin yapıldığı görülmektedir. Bu kültür dönemi ise MÖ IV. bin yıla dayanmaktadır. Ceyhun Irmağı deltası, Zarafşan Nehri, Karakum Çölü ve Kızılzum Çölü etrafında yerleşik bir hayat yaşamış Neolitik balıkçıların geride bıraktıkları Keltamınar Kültürü bu noktada devreye girmektedir. Keltamınar Kültürü üzerine çalışmaları bulunan Formazov, Tripolye Kültürü de dâhil olmak üzere Yamna Kültürü, Poltavkin Kültürü, Baykal ardı kültürleri ve Andronovo Kültürü'nün Keltamınar Kültürü'nden kaynaklandığını ifade etmiştir.⁶¹ Kurgan kültürü mensubu bu topluluklar, hayvan sayılarının artması sonucunda su ve ot kaynaklarını izleyerek doğuya, batıya, güney ve kuzey yönlerine hareket etmişlerdir. Kurgan kültürü mensupları ölümlerinin mezarlarını ve hâkim oldukları bölgeleri unutmamak için çukur dikdörtgen mezarlar kazmışlar, mezarlarını kuru ot, kütük veya keçeler ile kaplamışlar, ölümlerini döneme göre farklı pozisyonlarda yatırmışlar, aşı boyası kullanmışlar, mezarlara astragal kemikleri ve keramiklerde yiyecek ve eşyalar bırakarak mezarın üstünü çok fazla yüksek olmayacak seviyede kapatmışlardır.

Kurgan kültürü mensubu üyeleri yüzlerce yıl sürecek göçleri sonucunda Orta Asya'da yayılımlarını sürdürmüşlerdir. Evropoid tipteki bu insanın doğuya doğru yayılımı sonucunda Mongoloid tipte sarı ırk ile karıştığı ve Orta As-

⁶⁰ D. Ya. Telegin, "Voprosu Kulturno-Hronologičeskogo Çleneni i Sinhronizatsiya pamyatnikov Heolita", *Arheologiya Ukrainskoy SSR*, T.I, Edit. İ.İ. Artemenko, Kiyev, 1985, s. 113.

⁶¹ A.A. Formazov, "k voprosu o proishojdeniya Andronovskoy Kulturi", *Kratkiye Soobşeniya*, No: XXXIX, Edit. A.D. Udaltsov, Moskva-Leningrad, 1951, s. 3-19.

ya'da etnogenez sürecinin başladığı iddia edilmektedir.⁶²

Andronovo Kültürü'nün ilk çıkış noktası konusunda ki tartışmalar da arkeologlar arasında uzun yıllar devam etmiştir. Başlarda Andronovo Kültürü ile Afanesyevo Kültürü'nün ortak noktalara sahip olduğunun düşünülmesi ve her iki kültürün de Yenisey havalisinde bulunması sebebiyle Andronovo Kültürü'nün bu bölgeden hatta Altaylardan doğduğu iddia edilmiştir. Bazı ilim adamlarının iddialarına göre ise batıda İdil çevresinde hâkim olan Srubna Kültürü malzemeleri ile Ural sahasında elde edilen Andronovo Kültürü abidelerinin benzer yanları yayılmanın batıdan kaynaklandığının işaretidir. Andronovo Kültürü'nün öncülü olarak kabul edilen Afanasyevo Kültürü, Yenisey Vadisi ve ırmağının kolları etrafında yoğun olarak görülürken ve batıya doğru bir yayılma yokken, Andronovo Kültürü'nün sınırları ise batıdan doğuya doğru yayılmaktadır.⁶³

Andronovo arkeolojik buluntuları Yenisey havalisinde, özellikle Sagay ve Amil Irmakları dolaylarında (bu kültür döneminin bölgedeki güney sınırını oluşturmaktadır), Battırgan ve Kal Dağı civarında, Abakan'da, İzih Sıradağı ve onun aşağı akımlarında, Erbe Irmağı yakınlarındaki Znameki ve Uybat Ulusu civarındaki Okunev kurganlarından batıya doğru yayılarak ilerlemektedir. Açinsk ve Krasnodar'ın güney havalisindeki geniş bozkırlarda, Beloçar ve Çulım Irmağı-Svetlolob'da, Serej Irmağı ve Orak Ulusu yakınlarında da Andronovo Kültürü bakiyeleri yapılan kazılar sonucu elde edilmiştir.⁶⁴

Bölgenin daha batısında 1926 yılında Gryaznov'un yaptığı kazılar sonucunda Urallardaki Andronovo Kültürü sınırları tespit edilmiş ve Ural Irmağı'nın üst kısımları Andronovo Kültürü yayılımının batıdaki son görüldüğü yer olarak kabul edilmiştir.⁶⁵ Ural sahasında Andronovo Kültürü'nün daha çok Federov Safhası (MÖ XV.-XIII. yy)

⁶² Hızlı etnogenez sürecinin ise MÖ VIII.-III. bin yıllarda yaşandığı düşünülmektedir. Bkz. Laypanov-Miziev, *Türk Halklarının Kökeni*, s. 39.

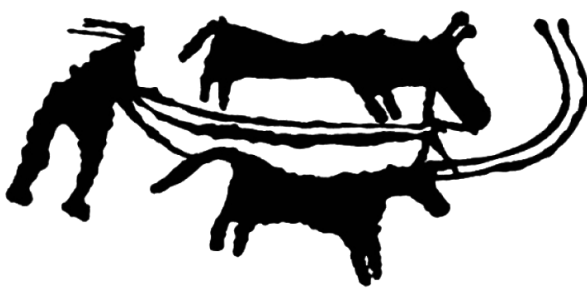
⁶³ Arkeolog Vadetskaya ise Afanasyevo Kültürü'nün batıdaki kurgan kültüründen doğduğunu iddia etmektedir. Bkz. E.V. Vadetskaya, *Arheologičeskiye Pamyatniki v Stepyah Srednego Yeniseya*, Leningrad, 1986, s. 22.

⁶⁴ Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, s. 67.

⁶⁵ Çernikov, *Vostochny Kazahstan v Epohu Bronzi*, s. 11.

II

ANDRONOVO KÜLTÜRÜ'NÜN
ETNİK KÖKENİ VE ERKEN
GOÇERLERLE İLİŞKİSİ

ANDRONOVO KÜLTÜRÜ'NÜN ETNİK KÖKENİ HAKKINDAKİ MESELELER

Andronovo Kültürü toplumunun antropolojik kökleri, akrabalıkları ve bu akrabalık ilişkilerinin hangi millette antropolojik olarak devamının izlendiği meseleleri üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Bunlar birçok tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Pek çok tarihçi, etnograf ve antropolog Afanesyevo, Andronovo, Karasuk ve Tagar Kültürü hamillerinin İskitler olduğuna dair hemfikiridir, fakat bu konudaki tartışmalar uzun yıllar sürmüş ve bazı ilim adamları tarafından da Andronovo Kültürü taşıyıcılarının Hint-Avrupalılar oldukları yorumları yapılmıştır. Bu görüşler, antropoloji çalışmaları sonucundaki “Evropoid tip” yorumlarından ve herhangi bir dil verisi olmamasına rağmen Hinduizmin kutsal metinleri olan Veda’dan yola çıkılarak öne sürülen tezlerden kaynaklanmaktadır.

Andronovo Kültürü’nün yayıldığı çok geniş coğrafyada tarih sahnesine ilk çıkışları ve ilk görüldükleri yer, arkeologlar arasında uzun süreler tartışma konusu olmuştur. Özellikle etnografya malzemeleri Andronovo Kültürü’nün diğer kültürlerden Srubna, Keltaminar ve Afanasyevo kültürleri ile karşılaştırmalı olarak yapıldığından araştırmacıları oldukça zora sokmuştur. Erken dönemlerde yapılan kazı sonucu elde edilen buluntuların analiz sonuçlarına göre Andronovo Kültürü’nün erken ve geç dönem ürünlerinin tespit edilmesiyle bu kültürün nerede ortaya çıktığı üzerine fikirler ortaya koyulmuştur. Her yeni buluntu ise bu tarihlendirmede ve Andronovo Kültürü’nün ön atalarının kim oldukları sonucunu değiştirmiştir. K.V. Salnikov, Ural sahasında yaptığı kazılarda Andronovo Kültürü’nün erken öğelerinin bu sahada ortaya çıktığını ve Srubna Kültürü ile yakın ilişkileri olduğunu iddia ederken,³⁹⁶ İdil çevresinde bulunan Srubna Kültürü mezar özelliklerinin Türkmenistan sahasında bulunanlarla benzer özellikler taşıdıkları da iddia edilmektedir.³⁹⁷ A.A. Formozov, Ka-

³⁹⁶ K.V. Salnikov, “K Voprosu o stadiyah v Pamyatnikah Andronovskoy Kulturi Zauralya”, *Pervoe Uralskoe arheologičeskoe soveşaniye*, Perm, 1948, s. 21-26.

³⁹⁷ V.M. Masson-V.I. Sarianidi, *Central Asia, Turkmenia Before the Achaemenids*, Edit. Glyn Daniel, İng. Çev. Ruth Tringham, London, 1972, s. 147.

zakistan'ın kuzeyinde elde edilen malzemeler ışığında Andronovo Kültürü'nü Keltaminar Kültürü ile ilişkilendirmiştir. Formozov, Andronovo Kültürü'nün kökeni isimli çalışmasında bu topluma ait bakiyelerin Keltaminar Kültürü'ndeki benzerlikleri üzerinde durarak Andronovo Kültürü'nü Keltaminar Kültürü'ne yani MÖ 3. bin yıla yaklaştırmakta, tüm benzerliklere rağmen Andronovo Kültürü'nün kökeni meselesinin sadece yeni arkeolojik verilerle tespit edebileceğini ifade etmektedir.³⁹⁸

Kiselev ise, Güney Sibirya'da bulunan Andronovo Kültürü abideleri ve onların Altaylar üzerinden Ob havalisine yayılmasını göz önünde bulundurarak Afanasyevo Kültürü ile akraba oldukları sonucuna varmıştır. Okladnikov, Andronovo insanı tipini Afanasyevo kökenli ve Evropoid tipte olduğunu fakat ondan farklı olarak yüksek sephalic değerde, alın ve yüz yüksek olarak ifade etmiştir.³⁹⁹ Bernştam da Kiselev ile aynı fikirde olup Andronovo Kültürü'nün Afanasyevo Kültürü'nün ardından spontane biçimde ataerkil aile yapısı gösteren ve hayvancılık ekonomisini ortaya çıkararak bu kültürün Yenisey ve Ural sahasında yayıldığını ortaya koymuştur.⁴⁰⁰

Andronovo ahalisinin karakteristik özellikleri bu kültürün hangi millete ait olduğunu ortaya çıkarması bakımından mühimdir. Yapılan çalışmalardan en dikkat çekici olanı Sibirya paleoantropolojisi üzerine çalışan G.F. Debets'in tespitleri olmuştur. Debets, öncelikle yaptığı çalışmalarla Andronovo Kültürü taşıyıcılarının atalarının Afanasyevo Kültürü milletinin olduğunu belirtmiş ve bu iki akraba topluluğun ilerleyen dönemlerde Karasuk ve Tagar kültürlerine kadar dayandığını ifade etmiştir. Debets çalışmasında şu yargıya varmaktadır: “Afanasyevo

³⁹⁸ Formozov, “K Voprosu a Proishojdeniyi Andronovskoy Kultury”, s. 7.

³⁹⁹ A.P. Okladnikov, *Ancient Population of Siberia and Its Cultures*, Massachusetts, 1959, s. 24. Okladnikov aynı zamanda Afanasyevo insanının kökenini maddi kültür unsurları arasında yer alan Corbicula Fluminalis su kabuğunun Aral Gölü menşeli olması, çanak çömlek geleneğindeki Keltaminar Kültürü izleri, katakomb mezar geleneğinin korunması bakımından İdil-Ural hattına yerleştirmektedir. Bkz. Okladnikov, *a.g.e.*, s. 23.

⁴⁰⁰ A.N. Bernştam, “İstoriya Kirgız i Kirgızistana sı Drevneyşih Vremeni do Mongolskogo Zavoevaniya”, *İzbrannie Trudi po Arheologii i İstorii Kirgızov i Kirgızistana*, Edit. K. Taşbaeva-L. Bedutova, Aybek, 1998, s. 155-318. <https://web.archive.org/web/20020707094003/http://siteistok.host.net.kg/bernstam.htm> Erişim tarihi: 10.03.2020

yerleşikleri, en azından bilinen kısmı Yenisey bölgesi ve yine batıdan (Baraba, Altay?) göçle yayılanlar esasında Andronovo Kültürü'nün taşıyıcılarıdır.” Bunlar Debest'in “SSCB Paleoantropolojisi” adlı doktora tezinde ileri sürdükleri fikirlerdir.⁴⁰¹ Yine Debets, Andronovo tipi hakkında “Özellikle kafatasında Afanesyevo karakteristik özellikler mevcuttur. Fakat yüz daha geniş, göz evi daha düşük ve kafatası kısa-geniş ve işaretler daha çok mezosefaldır. Bu özellikler Andronovo kafatası tipini daha karakteristik yapmaktadır ve üst paleolit ırklarıyla ilgili olarak Avrupa ve Asya kronolojik tipinden kolayca ayırt ediliyor” tespitinde bulunmaktadır.⁴⁰² Kafesoğlu bu tipi genel olarak Rus arkeologların verdiği bilgilere dayanarak “koyu renkli saç, hafif esmere çalan (buğday) beyaz ten, brakisefal kafa, orta boy (ortalama 1,67), uzunca-beyzi yüz (oval), hafif çekik fakat mongoloid olmayan badem göz şeklindedir” diye tasvir etmektedir.⁴⁰³

Türk tarihi üzerine tutarlı tespitleri ile tanınan László Rásonyi, Türklerin üç büyük ırk ailesi (Europid, Mongolid ve Negrid) içinde Europid ırkına bağlı bulunduğunu ve bu grubun da coğrafyaya göre kendi içerisinde dağılımı olduğunu, Orta Asya içlerine kadar uzanan bölümde esmer *alpin*, *dinarid* ve *turanid* ırkların, güney bölümde ise siyah saçlı, koyu esmer tenli ve kara gözlü *mediterranean*, *taurid* ve *indid* ırkların bulunduğunu ifade etmektedir.⁴⁰⁴ Turanid ırk tipinin özelliklerini ve diğer ırklarla farklı yönlerini geniş olarak tasvir eden Rásonyi; eski Hunlar, Avarlar, Bulgarlar, Uygurlar, Macarlar, Peçenekler, Kumanlar ve Tatarların turanid ırk mensubu olduğunu ve bu ırka dâhil toplulukların Sibirya'nın güney bölümünde Türkistan'da,

⁴⁰¹ G.F. Debets, “Rasovye Tip 1 Naseleniya Minusinskogo Kraya v I Epohu Rodovogo Stroy (kı voprosu a migratsiyah v doklassovom obşestve)”, *Antropoliçeskiy Jurnal*, 1932, s. 26-48.

⁴⁰² Debets, a.g.m., s. 28.

⁴⁰³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 47, dpt.: 24.

⁴⁰⁴ László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay. Ankara, 1996, s. 7. Hint Avrupa tezi ve Ari Irk teorisine karşı olarak Abduhalık Aytbayev de Aslen Orta Asya'da ikamet eden Türklerin ırkını “Turan Irkı”, “Amuderya-Sırderya aralık ırkı” ve “Asya Irkı” olarak adlandırılan Avrupa ırkına menzup olduklarını ve mezkûr ırk alametleri ile de Avrupa ırkından ayrıldıklarını ve Hint Avrupa tezini savunanların burada yanlışlıklarını ifade etmektedir. Bkz. Abduhalık Aytbayev, “İlk Orta Asya Sakinlerinin Göç Süreçleri”, *Türkler*, C. I, Edit. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara, 2002, s. 668.

Kazak bozkırlarında, Altay'da, Pamir yaylasında, Güney Rusya'da, Dobruca'da, Anadolu'da,⁴⁰⁵ Bulgaristan'da hat-ta Avusturya'da yaşadıklarını ifade etmektedir.⁴⁰⁶

Bahaeddin Ögel, Andronovo insanın MÖ 1700'den itibaren Altaylar ve Tanrı Dağlarında görüldüğünü ve Hun devri ile Göktürklerle kadar varlıklarını devam ettirerek Türk ırkının bir prototipi olduğu görüşündedir.⁴⁰⁷

Orta Asya'da milattan önceki yüzyıllarda Türk anayurdu tespiti üzerine yapılan çalışmalar Türklerin MÖ 2000'lerden önceki durumlarına ait kesin neticeler vermemekle birlikte, başta Kiselev ve Çernikov'un yaptığı arkeolojik araştırmalar Afanesyevo ve Andronovo Kültürü temsilcilerinin dolikosefal mongoloidlerden ve dolikosefal "Akdeniz Tip"lerden farklı olarak "brakisefal savaşçı beyaz ırk" Türk soyu prototipi olduğu şeklinde belirtmektedir.⁴⁰⁸

Çernikov; Kazakistan sahasındaki Ust Narım ve Kanay'daki mezarlıklardaki definler üzerinde yapılan antropolojik çalışmalara göre Andronovo insan tipini günümüz Güney Sibirya Kazak, Kırgız ve Altay insanı tipinde oldu-

⁴⁰⁵ Afet İnan, Türkiye'de tasnifi yapılan 10 bölgedeki 64.000 kişi üzerinde yapılan tetkiler sonucunda umumiyetle brakisefal tipin görüldüğünü, aralarında dinarik tipler bulunsa da Türkiye'deki Türk milletinin Homo-Alpinus adıyla anılan "beyaz ırka" mensup olduğunu ifade etmektedir. Bkz, Afet İnan, "Türkiye Halkının Antropolojik Karakterleri", *BELLETEN*, C. IV, Sayı:13, TTK Basımevi, Ankara, 1994, s. 51.

⁴⁰⁶ Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s. 9. Ginzburg, Güney Kazakistan'da farklı bölgeler ve farklı dönemlere ait mezarlarda antropolojik malzemelerde yaptığı analizlerde Arısı yakınlarındaki Şıgnak-Say'daki VI-VII. yy erken Türk (Kengeres) mezarlarındaki yetişkin erkeğin Evropoid Andronovo tipinde, kadının ise Andronovoya yakın brakisefal tipte olduğunu ifade etmiştir. Bkz. V.V. Ginzburg, "Materialy k Antropologii Drevnego Naseleniya Yujnogo Kazahstana", *SA XXI*, Edit. A. Ya. Bryusov, s. 384. Ayrıca bkz. V.P. Alekseyev-İ.İ. Gohman, *Antropologiya Aziatskoy Yacti SSSR*, Edit. G.L. Hit, Moskva, 1984, s. 164. Bahaeddin Ögel'in "Oğuz Tipi" olarak adlandırdığı bu tip örneklerine Uygur Fresklerinin bulunduğu Sarıg'da, MS XII-XIII yy'a ait Çu ve Talas boylarındaki mezarlarda ve Karahanlılara ait mezarlarda da tesadüf edilmiştir. Bkz. Bahaeddin Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 129. O. İsmagulov da Kazakistan ahalisi üzerine yaptığı antropoloji çalışmasında VI-XI. yy Türk mezarlarından elde ettiği verilere göre Türklerin Evropoid tipte olduğunu fakat mongoloid karışımın olduğunu ifade etmiş, Türk mezarlarından alınan 16 kafatasının Andronovo tipinde, 6 kafatasının ise Mongoloid özellikte olduğunu belirtmiştir. Bkz O. İsmagulov, *Naseleniya Kazahstana ot Epohi Bronzi do Sovremennosti*, s. 65

⁴⁰⁷ Bahaeddin Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 7.

⁴⁰⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 49.

Fotoğraf 9: Sankt-Petersburg Ermitaj Müzesinde sergilenen Andronovo Kültürü Dönemi tunç küpeler (Elvin Yıldırım Arşivi).

Fotoğraf 10: Soldaki ahşaptan yapılmış ve altı kırılmış vaziyetteki mutfak esyası Yenisey Havzası'ndaki kazı çalışmalarında A. Askarov tarafından Pristan I Andronovo mezarından elde edilmiş olup Sankt-Petersburg Ermitaj müzesinde sergilenmektedir.⁷¹² Sağda bulunan kil çömlek ise Doğu Türkistan Altaylarındaki çalışmalarda elde edilmişlerdir (Doğu Türkistan Altay Müzesi Elvin Yıldırım Arşivi) ve farklı malzemeden yapılmış iki ürün üzerindeki süslemeler ise neredeyse aynıdır.

⁷¹² M.P. Gryaznov, "Rabotı Krasnoyarskoy Ekspeditsii", KS 100, Edit. T.S. Passek, Moskva, 1965, s. 67.

Fotoğraf 11: S.V. Kiselev tarafından Abakan'da erken Andronovo kurganı 4 no'lu mezarda keşfedilen kemikten insan tasviri plakalar (Hakasya Cumhuriyeti Abakan Tarih Müzesi, Elvin Yıldırım Arşivi).

Fotoğraf 12: Kazakistan'ın Karaganda bölgesinde keşfedilen Kızılkol Kurgan 1 güney görünümü ve mezar içi (A.İ. Kukuşkin, "Mogilnik Kızılkol. Kurgan 1", Drevniy Turgay i Velikaya Step: Çast i Tseloe, Kustanay-Almatı, 2015, s. 404.)

Fotoğraf 13: Kazakistan'ın Karaganda bölgesinde keşfedilen Kızılkol Kurgan 1, 4. no'lu ve merkezi 8 ve 9 no'lu mezarların görünümü (A.İ. Kukuşkin, "Mogilnik Kızılkol. Kurgan 1", Drevniy Turgay i Velikaya Step: Çast i Tseloe, Kustanay-Almatı, 2015, s. 404).

KAYNAKLAR

- Abdokimov, Abdijapar, *İstoriya Kazahstana (S Drevneyshih Vremen do Naşih Dney)*, Kabinet, Almatı 1994.
- Abdulganeyev, M.T., “Kulturno-Hronologičeski Kompleksi Gorodişa Elbanka”, *Drevnosti Altaya*, Edit. V.İ. Soynov, No:6, Gorno-Altay 2001, s. 80-88.
- Abetekov, A. “Pogrebeniya Epohi Bronzi Mogilnika Tegirmen-Say”, *KS 93*, Edit. T.S. Passek, Moskva 1963, s. 93-96.
- Ageeva E.İ.-Patseviç, G.İ., *İz İstorii Osedlkh Poselenii i Gorodov Yujnogo Kazahstana*, Trudı İİAE, Alma-Ata 1958.
- Akişev, K.A., *Epoha Bronzi Sentrolnogo Kazahstana*, Avtoreferat, Leningrad 1953.
- Akişev, K.A.-Kuşayev, G.A., *Drevnyaya Kultura Sakov i Usuney Dolini Reki İli*, ANKazSSR, Alma-Ata 1963.
- Akişev, K.A., *Saki Aziatskie i Skifi Evropeiskie/ Arheologičeskie İslodovaniya v Kazahstana*, Astana 1973.
- Akişev K.A.-Baypakov, K.M., *Voprosu Arheologii Kazahstana*, Alma-Ata 1979.
- Aksoy, Mustafa, “Tarihi Kültürel Süreç İçinde Dil-Kimlik ve Türk Damgaları”, *Türk Yurdu*, Sayı: 288., Ağustos 2011, s. 133-140.
- Aksoy, Mustafa, *Tarihin Sessiz Dili Tamgalar*, Yeni Ufuklar Derneği Yay. İstanbul 2014.
- Alayeva, İ.P., “Kolodtsı Poselenii Bronzovogo Veka Urala-Kazahstanskogo Regiona”, *Severnaya Evraziya v Epohu Bronzi: Prostranstvo, Vremya, Kultura*, Edit. Y.F. Kuryişin, İzdatelstva Altayskogo Universitete, Barnaul 2002, s. 5-16.
- Alekseyev, V.P.-Gohman, İ.İ., *Antropologiya Aziatskoy Yacti SSSR*, Edit. G.L. Hit, Moskva, 1984.
- Ali Şir Nevai, *Muhakemetül Lugateyn (İki Dilin Muhakemesi)*, Haz. F. Sema Barutçu Özönder, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yay. Ankara 1996.
- Andronovskaya Kultura*, Edit. B.A. Rıbakova, Arheologiya SSSR, C. 1, Moskva-Leningrad 1966.
- Arheologiya Ukrainskoy SSR*, Edit. İ.İ. Artemenko, Kiev 1985.

- Aristov, N.A., *Türk Halklarının Etnik Yapısı*, Çev. Ahsen Batur, Se-
lenge Yay. İstanbul 2014.
- Arslanova, F.H., “Pamyatniki Andronovskoy Kulturi İz Vostoç-
no-Kazahstanskoy Oblasti”, SA, No:4, Edit. A.V. Art-
sihovskii, Moskva 1973, s. 160-169.
- Askarov, A., “Poseleniye Zaman-Baba”, KS 93, Edit. T.S. Passek,
Moskva 1963, s. 86-93.
- Askarov, A., “Mogilnik Epohi Bronzi v Muminabad”, KS 122,
Edit. İ.T. Kuriglikova, Moskva 1970, s. 64-67.
- Askarov, A., “Ariyskaya Problema: Noviy Podhod i Vzglayadı”,
İstoriya Uzbekistana v Arheologičeskih Pismennih İstočnikah,
Edit. A.A. Anarbayev, Taşkent 2005, s. 81-91.
- Aşık, Alpaslan, *Kırgızistan'daki Kazı Bölgeleri ve Bu Kazıların De-
ğerlendirilmesi*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans
Tezi, Bişkek 2006.
- Avanesov, N.A., “Noviy Material Epohi Bronzi Zarafşanskoy
Dolini”, *Arheologičeskie İsledovaniya v Uzbekistana 2001 g.*,
Edit. T.Ş. Şirinov, Taşkent 2002.
- Atayolu, Sabri, “Türk Kırmızıısı”, *İkinci Türk Tarih Kongresi*, İstan-
bul 1943.
- Aytbayev, A., “İlk Orta Asya Sakinlerinin Göç Süreçleri”, *Türkler*,
C. I, Edit. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca,
Ankara 2002, s. 664-671.
- Azbelev, P.P., “Hunnskie Elementi v Taştıkskom Dekore”, *İzu-
çeniya İstoriko-Kulturnogo Naslediya Naradov Yujnoy Sibiri*,
Vıp:7, Edit. V.İ. Soenova, Gorno-Altay 2008, s. 66-75.
- Bahar, Hasan, “Avrasya'da Ölüm ve Türklerde Mezar Kültürü”,
Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı, Selçuk Üniversitesi Yay,
Konya 2013, s. 267-283.
- Balşoy *Etimologičeskiy Slovar Ruskogo Yazıka*, Der. M.V. Kılıмова,
Moskova 2013.
- Balşoy *Atlas İstorii i Kulturi Kazahstana*, Edit. Abdibek Şarbekoviç
Bimediyev-Kanat Uskenbay, Abdi, Astana 2008.
- Bartold, V.V., *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Çev. Ahsen Batur, Se-
lenge Yay, İstanbul 2010.
- Bayat, Fuzuli, *Türk Mitolojik Sistemi*, C. I, Ötüken Yay. İstanbul
2007.

- Baypakov, K.M.-Taygambetov, J.K.-Jumaganbetov, T., *Arheologiya Kazahstana*, Respublikanskii İzdatelskii Kabinet, Almatı 1993.
- Baypakov, K.M., “İmperia Drevnih Tyurok. Tuyurskiy Mir”, *Et-nopolitičeskiy i Literaturna-Hudojestvenniy Jurnal*, No-1-2, Moskva 1999.
- Baypakov, K.M.-Maryaşev A.N.-Potapov, C.A.-Goryaşev, A.A., *Petroglifi v Gorah Eşkiolmes*, Edit. İ. N. Tasmagambetova, Almatı 2005.
- Baypakov, K.M.-Taymagambetov, J.K., *Arheologiya Kazahstana*, KazNU, Almatı 2006.
- Baypakov, K.M.-Kapekova, G.A.-Boyakin, D.A.-Maryaşev, A.N., *Sokravişa Drevnego i Srednevekovogo Taraza i Jambılskoy Oblasti*, Edit. K.A. Bozumbayev, Taraz 2011.
- Beckwith, C. I., *İpek Yolu İmparatorlukları Bronz Çağı'ndan Günümüze Orta Asya Tarihi*, Çev. Kürşat Yıldırım, Odtü Yay., Ankara 2009.
- Bedelbaeva, M.B.-Novojenov, V.A.-Novojenova, N.V., *İzobrazitel-nie Pamyatniki Kazahskogo Melkocopoçnika*, Edit. V.V. Evdokimov, Sariarkinskii Arheologičeskii Institut, Karagandı 2015.
- Begaliyeva, A.S.-Keneşbekova, B.E., *İstoriya Kırgızistana Uçeb-no-Metodičeskiy Kompleks*, Bişkek 2012.
- Berezanskaya, S.S.-Gerşkoviç, Ya. A., “Andronovskie Elementı v Srubnoy Kulture na Ukraine”, *Bronzoviy Vek Stepnoy Polosı Uralo-İrtiştıskogo Mejdureçya*, Edit. N. Ya Merpert, Çelyabinsk 1983, s. 100-110.
- Bernştam, A.N., “Osnovniye Etapı İstorii Kultırı Semireçye i Tiyan-Şanya”, *SA XI*, Edit. M.İ. Artamanov, Leningrad 1949, s. 337-385.
- Bernştam, A.N., *Trudi Semireçenskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii Çuyskaya Dolina*, İzd. Aka. Nauk. SSSR, Moskva-Leningrad 1950.
- Bernştam, A.N., *Arheologičeskie Kontırı Tiyan-Şanya i Alaya, İzbrannıe Trudi po Arheologii i İstorii Kırgızov i Kırgızistana*, C. I, Der, K. Taşbayeva, L. Bedutov, Bişkek 1997.
- Bernştam, A.N., “İstoriya Kırgız i Kırgızistana sı Drevneyşih Vremen do Mongolskogo Zavoevaniya”, *İzbrannıe Trudi*

po Arheologii i İstorii Kirgızov i Kirgızistana, Edit. K. Taşbaeva-L. Bedutova, Aybek, 1998. Erişim tarihi:10.03.2020 <https://web.archive.org/web/20020707094003/http://siteistok.host.net.kg/bernshtam.htm>

Beysenov A.Z.-Varfolomeev, V.V., *Mogilnik Begazı. Tsentralny Kazahstan v Begazı-Dandıbayevskuyu Epohu*, Edit. V.V. Evdeokimov, Almatı 2008.

Bobrov, V.V.-Mihaylov, Yu. İ., “Kompleks Andronovskoy Kulturi Poseleniya ha Beregu Tambarskogo vodohıranılışı”, *Problemi Arheologičeskih Kultur Stepey Evrazii*, Kemerovo 1987.

Bobrov, V.V.-Mihaylov, Yu. İ., *Pamyatniki Andronovskoy Kulturi Ob-Çulmskogo Mejdureçya*, Kemerovo 1989.

Bokovenko, N., “Tagar Kültürü”, *Türkler*, C. I, Edit, Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Çev, Alesker Aleskerov, Ankara 2002, s. 518-525.

Butaneyev, V.Y.-Hudyakov, Y.S., *İstoriya Yeniseyskih Kirgızov*, Hakaskogo Gosuderstvennogo Universitete im N. F. Katanov, Abakan 2000.

Chavannes, E., *Çin Kaynaklarına göre Batı Türkleri*, 2. Baskı, Çev. Mustafa Koç, Selenge Yay. İstanbul 2013.

Chernykh, Ye. N.-Kuzminih, S.V., *Drevnyaya Metallurgiya Severnoy Evrazii*, Edit. N. Ya. Merpert, Nauka, Moskva 1989.

Clauson, Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, London 1972.

Çernetsov, V.N., “Rezultatı Arheologičeskoy Razvedki v Omskoy Oblastı”, *KS XVII*, Edit. A.D. Udatsov, Moskva-Leningrad 1947, s. 79-92.

Çernikov, S.S., “Vostočno Kazahstanskaya Ekspeditsiya 1950 g.”, *KS XLVIII*, Edit. A.D. Udaltsov, Moskva-Leningrad 1952, s. 81-93.

Çernikov, S.S., “Poseleniye Epohi Bronzi v Severnom Kazahstane”, *KS 53*, Edit. A.D. Udaltsov, Moskva 1954, s. 29-50.

Çernikov, S.S., “K İzüçeniyu Drevney İstorii Vostočnogo Kazahstana”, *KS 69*, Edit. A.D. Udaltsov, Moskva 1957, s. 12-22.

Çernikov, S.S., *Vostochny Kazahstan v Epohu Bronzi*, İzdatelstva Akademiyi Hauk SSR, Moskva 1960.

Çernikov, S.S., “O Termine Rannie Koçevniki”, *KS 80*, Edit. T. S Passek, Moskva 1960, s. 17-22.

- Çeşmeli, İbrahim, *İskitler, Hunlar ve Göktürkler'de Din ve Sanat*, Cinius Yay. İstanbul 2017.
- Çıvır, L.A., "Siravnitelnyy Oçerk Tradissiyonnih Ukraşeniy Uy-gurov i Sosednih Naradov Tsentralnoy i Srednoy Azi (XIX-naçalo XX)", *Vostoçnyy Turkestan i Sredniyaya Aziya*, Edit., B.A, Litvinskiy, Moskova 1986, s. 211-251.
- Çindin, A. Yu. "Otnositelnaya Hronologiya Mogilnikov Epohi Razvitoy Bronzi", *Voprosu Perodizatsii Arheologičeskih Pamyatnikov Tsentralnogo i Severnogo Kazahstan*, Edit. V.V. Evdokimov, Izd. KarGU, Karaganda 1987, s. 36-43.
- Çlenova, N.L., "Pamyatniki Perehodnogo Karasuk-Tagarskogo Vremeni v Minusinskoy Kotlovine", *SA*, No:3, Edit, A.V. Artsihovskii, Moskva 1963, s. 48-67.
- Çlenova, N.L., "Osnovı Hronologii Andronovskih Pamyatnikov Federovskogo Tipa", *Bronzoviy Vek Stepnoy Polosi Uralo-İr-tışskogo Mejdureçya*, Edit. N. Ya Merpert, Çelyabinsk 1983, s. 22-35
- Çoruhlu, Yaşar, "Göktürk Sanatında Dinî Nitelikli Heykeller ve Tasvirler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 2000*, Ankara 2001, s. 95-146.
- Çoruhlu, Yaşar, "Eski Türklerde Ölüm", *Cogito*, Sayı: 40., YKY, 2004, s. 244-268.
- Çoruhlu, Yaşar, *Erken Devir Türk Sanatı*, Kabalcı Yay. İstanbul 2007.
- Çoruhlu, Yaşar, "Arkeolojik Kazı Sonuçlarına Göre Türklerde Mezarlara At Gömme Geleneği", 38. ICANAS 10-15.09.2007 *Ankara/Türkiye Bildiriler-Tarih ve Medeniyetler Tarihi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, C. III, Ankara 2012, s.1051-1069.
- Çoruhlu, Yaşar, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, Ötüken Yay, İstanbul 2016.
- Debets, G.F., "Rasovye tip i Naseleniya Minusinskogo Kraya v Epohu Rodovogo Stroy (kı voprosu a migratsiyah v doklassovom obşestve)", *Antropoliçeskiy Jurnal*, nu:2 1932.
- Demirkan, Halim, "Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Yer Altı Kaynakları Potansiyeline Yaklaşım", *Türkiye XIII. Madencilik Kongresi*, TMMOB, İstanbul 1993, s.
- Devlet, M.A., "k Voprosu o Tagaro-Taştıkskih Vzaimootnoşeni-

- yah", SA, No:4, Edit. A.V. Artsihovskii, Moskva 1961, s. 78-88.
- Devlet, M.A., *Rock Engravings İn The Middle Yenisei Basin*, Nauka, Moskov 1976.
- Diyarbakirli, Nejat, "Türk Sanatının Kaynaklarına Doğru", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969, s. 113-204.
- Donuk, Abdulkadir, "Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile", *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yay., İstanbul 1992, s. 235-257.
- Durmuş, İlhami, "Vusunlar", *Türkler*, C. I, Edit. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara 2002, s. 782-788.
- Eberhard, W., *Çin'in Şimal Komşuları*, Çev. Nimet Uluğtuğ, İdeal Matbaası, Ankara 1942.
- Eberhard, W., *Çin'in Şimal Komşuları*, Çev. Nimet Uluğtuğ, TTK Yay, Ankara 1996.
- Eberhard, W., *Çin Simgeleri Sözlüğü*, Çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, Kabcacı Yay, İstanbul 2000.
- Eberhard, W., "Eski Çin Kültürü ve Türkler", *Türkler*, C. I, Edit. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Çev. İkbâl Berk, Ankara 2002, s. 533-539.
- Eberhard, W., *Çin Tarihi*, TTK, Ankara 2007.
- Eliade, M., *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, C. I, Kabcacı Yay, İstanbul 2003.
- Epimahov, A.V., "Materialı k İstorii Yovelirnogo Dela (Bronzo-viy Vek Yujnogo Zauralya)", *Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Evraziı*, Sayı: 49., 2012, s. 82-87.
- Epimahov A.V.-Tairov, A.D., "Andronovskie Drevnosti Bronzovogo Veka Priçelyabinskogo Regiona. Novie Materialı i Stariye Problemy", *Vestnik Yujno-Uralskogo Gosudarstvennogo Univeristeta*, Cilt. 14, No:4, 2014, s. 29-34.
- Epimahov, A.V., "K Voprosu o Radiouglerodnoy Argumentatsii Ranney Datirovki Alakulskih Drevnostey", *Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii*, No:3 (34), (2016), s. 60-65.
- Ergun, Pervin, *Sibiryâ Türklerinin Destanlarında İyeler*, Kömen Yay., Konya 2019.
- Ermolaeva, A.S., *Pamyatniki Predgornoy Zoni Kazahskogo Altaya*, Edit. Z. Samaşev, Almatı 2012.

- Esin, Emel, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş (Türk Kültürü El Kitabı, II, Cild I/b'den Ayrı basım)*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978.
- Esin, Emel, "İç Asya'da Milattan Önceki Bin Yılda Türklerin Atalarına Atfedilen Kültürler", *Türkler*, C. I, Edit. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara 2002, s. 494-517.
- Esin, Emel, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, Kabalcı Yay., İstanbul 2006.
- Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar*, Çev. Abdulvahap Kara, Selenge Yay. İstanbul 2007.
- Evdokimov, V.V.-Varfolomeev, V.V., *Epoha Bronzi Tsentralnogo i Severnogo Kazahstana*, Edit. V.G. Loman, Karaganda 2002.
- Evtuyhova, L.A., "Arheologičeskiye Pamyatniki Yeniseyskih Kırğızov", *KS XVII*, Edit. A.D. Udaltsov, Moskva-Leningrad 1947, s. 158-161.
- Fedoruk, O.A., "Sovmestnie Zahoreneniya v Pogrebalnom Obrıade Andronovskoy Kulturi Altaya", *Novıy Materialı i Metodi Arheologičeskogo İssledovaniya, Materialı II Mejdunarodnoy Konferantsii Molodnih Uçenih*, 19-21 Mart 2013, g. Edit. V.E. Rodinkova, Moskva 2013, s. 66-67.
- Formazov, A.A., "K Voprosu a Proishojdeniyi Andronovskoy Kulturi", *KS XXXIX*, Edit. A.D. Udaltsov, Moskva-Leningrad 1951, s. 3-19.
- Gamburg, B.Z.-Gorbunova, N.G., "Mogilnik Epohi Bronzi v Ferganskoy Doline", *KS 63*, Edit. A.D. Udaltsov, Moskva 1956, s. 85-94.
- Ganiyeva, A.S., "Problemy Proishojdeniya Sakskey Arheologičeskoy Kulturi", *İzvestiya Nan RK, Seriya Otşestvennih Nauk*, No:1, Edit. S. Toraygırova, 2008, s. 61-66.
- Ginzburg, V.V., "Materialı k Antropologii Drevnego Naseleniya Yujnogo Kazahstana", *SA XXI*, Edit. A. Ya Bryusov, Moskva-Leningrad 1954, s. 379-397.
- Ginzburg, V.V.-Zalkind, N.G., "Materialı k Kranologii Kazakov (v svyazi c voprosami etnogeneza)", *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*, T. 16, Edit. L.L. Viktorova, Akademi Nauk SSR, Moskva-Leningrad 1955, s. 431-461.
- Ginzburg, V.V.-Trafimova, T.A., *Paleoantropologiya Sredney Azii*, Akademia Nauk SSR, Moskova 1972.

- Goryačev, A.A., "O Pogrebalnom Obryade Pozdney i Finalnoy Bronzi v Pamyatnikah Kulsayskogo Tipa Gornoy Zoni Semireçye", *Sibirskii Sbornik I, Pogrebalny Obryad Narodov Sibiri i Sopredelnyh Territorii, Kniga 1*, Edit. L.P. Pavlinskaya, Sankt-Peterburg 2009, s. 138-145.
- Goryačev, A.A. "Arheologičeskii Kompleks Turgen. Evolutsiya Drevnih Kultur", *Kazahstana v Epohu Nizavisimosti: İtogi, Perspektivi*, C. I, Materialı Mejdunorodnoy Nauçnoy Konferentsii, Posvyşennoy 20-letiyu Nizavisimosti Respubliki Kazahstan i 20-letiyu İnstituta Arheologii im. A.H. Margulan (12-15 Dekabrya 2011 g.), Almatı 2011, s. 256-266.
- Grakov, B.N., *İskitler*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay. İstanbul 2002.
- Gryaznov, M.P., "Pogrebeniya Bronzovoy Epohi v Zapadnom Kazahstane "Kazaki", *Antropologičeski Oçerki*, Sayı: 1, Leningrad 1927, s. 172-221.
- Gryaznov, M.P.-Şnayder, E., "Drevnye İzvayaniya Minusinskih Stepey", *Materialı Po Etnografii*, Tom. IV, Leningrad 1929, s. 63-93.
- Gryaznov, M.P., *Drevnye Kulturi Altaya*, Novosibirsk 1930.
- Gryaznov, M.P., "Minusinskie Kamennie Babı v Svyazı c Nikotirimı Novimi Materialami", *SA XII*, Edit. M.İ. Artamanov, Moskva-Leningrad 1950, s. 128-157.
- Gryaznov, M.P. *Pervyy Pazırskiy Kurgan*, İzdatelstva Gosudarstvennogo Ermitaja, Leningrad 1950.
- Gryaznov, M.P., "Pamyatniki Karasukskogo Etapa v Tsentralnom Kazahstana", *SA XVI*, Edit. M.İ. Artamanov, Moskova 1952, s. 129-163.
- Gryaznov, M.P., "K Voprosu o Kulturah Epohi Pozdney Bronzi v Sibiri", *KS 64*, Edit. A.D. Udaltsov, Moskva 1956, s. 27-43.
- Gryaznov, M.P., "Pisanitsa Epohi Bronzi iz d. Znamenki v Hakassii", *KS 80*, Edit. A.D. Udaltsov, Moskva 1960, s. 85-90.
- Gryaznov, M.P., "Rabotı Krasnoyarskoy Ekspeditsii", *KS 100*, Edit. T.S. Passek, Moskva, 1965, s. 62-72.
- Gruşin, S.P., "Keramiçeskiy Kompleks Epohi Ranney Bronzi s

- Poseleniya Borovoe III", *Drevniye Poseleniya Altay*, Edit. A.L. Kungurov, İzdatelstvo Altayskogo Gosuderstvenno Universitete, Barnaul 1998, s. 61-71.
- Gruşin, S.P.-Leontiev, D.S., "Andronovskii Keramiçeskii Kompleks s Poseleniya Firsova XV v Verhnem PriObe", *İzvestiya Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, No:4, Barnaul 2014, s. 74-81.
- Gumilev, L.N., *Hunlar*, Çev., Ahsen Batur, Selenge Yay, İstanbul 2005.
- Gumilev, L.N., *Avrasyadan Makaleler 1*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay, İstanbul 2006.
- Gülensoy, Tuncer, *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay, İstanbul 1989.
- Haumbayev, S.U., "Hronologiya Drevnih Rudnikov Tsentralnogo Kazahstana, *Voprosu Perodizatsii Arheologičeskikh Pamyatnikov Tsentralnogo i Severnogo Kazahstan*, Edit. V.V. Evdokimov, İzd. KarGU, Karaganda 1987, s. 109-114.
- Helfen, O.M., "The TingLing", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Sayı: 4, No.1, Cambridge, 1939, s. 77-86.
- Heredotos, *Herodot Tarihi*, Çev., Müntekim Ökmen, İş Yay, İstanbul 2004.
- Hlobistina, M.D., "Yarusnie Pogrebeniya Evraziiskoy Stepi v Bronzovom Veke", *KS 169*, Edit. İ.T. Kruglikova, Moskva 1982, s. 13-21.
- Hoppál, M., *Şamanlar ve Semboller Kaya Resmi ve Gösterge Bilim*, Çev. Fatih Sel, YKY, İstanbul 2016.
- Hudūd al-Ālam 'The Regions Of The World*, Çev. ve Açık. V. Minor-sky, London 1937.
- Hudyakov, Y.S.-Belinskaya, K.B., "Kope Kak Orujie, Simbol Vlasti i Voennoy Organizatsii u Drevnih Nomadov Evraziiskiy Stepey", *Andronovskiy Mir*, Edit. N. P. Matveevoy. Tümen 2010.
- İbekeyeva, Saule, *Göktürk Devri Kazakistan Kaya Resimleri*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015.
- İbn Fazlan *Seyahatnamesi*, Çev. Ramazan Şeşen, Bedir Yay, İstanbul 1995.
- İbrayeva, K., *Kazahskiy Ornament: Problemi i İstoriya İzuçeniya*, Almatı 1994.

- İnan, Abdülkadir, *Eski Türk Dini Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976.
- İnan, Abdülkadir, *Makaleler ve İncelemeler*, Cilt I, TTK, Ankara 1998.
- İnan, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, TTK, Ankara 2015.
- İnan, Afet, “Türkiye Halkının Antropolojik Karakterleri”, *BELLETEN*, C. IV, Sayı: 13, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1940, s. 39-51.
- İsakov, A.İ.-Potemkina, T.M., “Mogilnik Plemen Epohi Bronzi v Tadjikistane”, *SA*, No:1, Edit. S.A. Pletneva, Moskva 1989, s. 145-167.
- İsmagulov, O., *Naseleniya Kazahstana ot Epohi Bronzi do Sovremennosti*, Edit. V.P. Alekseev, Akademiya Nauk, KazSSR, Alma-Ata 1970.
- İstoriya Naradov Uzbekistana*, Edit. S.P. Tolstova, AN UzSSR, Taşkent 1950.
- İstoriya Sibiri s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney*, C. I, Edit. A.P. Okladnikov, İzdatelstvo Nauka, Leningrad 1968.
- İstoriya Sibiri s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney*, (1968), C. 5, Edit. A.P. Okladnikov, İzdatelstva Nauka, Leningrad.
- İstoriya Kazahskoy SSR (S Drevneyşih Vremen do Naşih Dney)*, C. I, Edit. S.B. Bayşev vd. Nauka KazSSR, C. I, Alma-Ata 1977.
- İstoriya Kazahstana (İstoriya Kazahskoy SSR s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney İzdanie 1943 g.)*, 3. Baskı, Edit. İ. Dimitrova, Fond Bolothana Tayjan, Almatı 2011.
- İstoriya Kirgizskoy SSR*, C. I, Edit. V.M. Ploskih-M.B. Djamgerçinov-O.K. Karaev, Frunze 1984.
- İtina, M.A., “Pervobitnaya Keramika Horezma”, *Keramika Horezma*, Edit. S.P. Tolstov-M.G. Borobevoy, Moskva 1959, s. 5-63.
- İtina, M.A., “İz İstorii Naseleniya Stepnoy Polosi Sredneaziatskogo Mejdureçya v Epohu Bronzi”, *KS 122*, Edit. İ.T. Kuruglikova, Moskva 1970, s. 49-54.
- İtina, M.A., *İstoriya Stepnih Plemen Yujnogo PriAralya*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1977.
- İtina, M.A.-Yblonskii, L.T., *Mavzoley Severnogo Tagisken Pozdnii*

- Bronzoviy vek Nijney Sırdarı*, Edit. T. M. Şvetsova, Vostoçnaya Literatura, Moskva 2001.
- İvanov, S.S., “Noviy Nahodki Ornamentirovannih Visloobuşnih Toporov Epohi Bronzi iz Kirgızistana”, *Teoriya i Praktika Arheologičeskih İssledovaniya*, Edit. V.V. Gorbunov, Barnaul 2014, s. 91-101.
- İvanov, S.V., *Ornament Naradov Sibiri kak İstoričeskiy İstočnik*, İzdatelstva Akademii Nauk, Leningrad 1963.
- Kadırbayev, M.K., “Mogilnik Sangru II”, *Noviy Materialı po Arheologii i Etnografii Kazahstana*, C. 12, İzdatelstva Akademii Nauk Kazahskoy SSR, Alma-Ata 1961, s. 48-61.
- Kadırbayev, M.K.-Maryşev, A.N., *Naskalnie İzobrajeniya Hrebtı Karatau*, AnKazSSR, Alma-Ata 1977.
- Kadırbayev, M.K., “Şestiletnie Rabotı na Atası”, *Bronzoviy Vek Stepnoy Polosı Uralo-İrtişskogo Mejdureçya*, Edit. N. Ya. Merpert, Çelyabinsk 1983, s. 134-143.
- Kaipakar, K., “Eski Dönemde Kazakistan”, *Kazakistan Tarihi Makaleler*, TTK, Ankara 2007.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yay, İstanbul 2004.
- Kalafat, Yaşar, *Doğu Anadolu’da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yay. Ankara 1996.
- Kalieva, S.S.-Logvin, V.N., “Raskopki Mogilnika Urkaş 7”, *Drevniy Turgay i Velikaya Step: Çast i Tseloe*, Kustanay-Almatı 2015, s. 145-155.
- Kalieva, S.S.-Kolbina, A.V.-Logvin, V.N., *Nekropol Epohi Bronzi Djangıldı 5*, Kustanay 2016.
- Kalkan, Mustafa, *Kırgızlar ve Kazaklar*, Selenge Yay, İstanbul 2006.
- Karabaspakov, K.M., “k voprosu o kulturnoy prinadlejnosti pamyatnikov epohi pozdney bronzi severo-vostočnogo semireçya i ih svyaz c pamyatnikami Tsentralnogo kazahstana”, *Voprosu Perodizatsii Arheologičeskih Pamyatnikov Sentralnogo i Severnogo Kazahstan*, Edit. V.V. Evdokimov, İzd. KarGU, Karaganda 1987, s. 90-100.
- Kızlasov, İ.L., *Pratuyurkskiye Jilişa*, Moskva-Samara 2005.
- Kızlasov, İ.L., *Aktualniye Problemy Arheologii Urala i Povoljya*, Samara 2008.

- Kızlasov, L.P., "Andronovskie Antropomorfne Figurki iz Sredney Azii", *KS* 63, Edit. A.D. Udaltsov, Moskva 1956, s. 14-22.
- Kızlasov, L.P., *Taştıkskaya Epoha*, Moskva 1960.
- Kızlasov, L.P., "Afanevskaya Epoha v İstorii Hakasii", *Vestnik Moskovskogo Universiteta*, No:2, Moskova 1971, s. 66-76.
- Kızlasov, L.P., "Uyukskii Kurgan Arjan i Vopros o Proishojdenii Sakskey Kulturi", *SA*, No: 2, Edit. A.V. Artsihovskii, Moskva 1977, s. 69-87.
- Kiselev, S.V., *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, İzdatelstva Akademii Nauk SSSR, Moskva 1951.
- Kiyatkina, T.P., *Materialı k Paleoantropologii Tadjikistana*, Duşanbe 1976.
- Koca, Salim, "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları", *Türkler*, C. I, Edit. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara 2002, s. 651-663.
- Kojomberdiyev, İ.-Galoçkin, N.G., "Pamyatniki Epohı Bronzu v Doline Ketmen Tuyube", *Uspehi Sredneaziatskoy Arheologii*, C.I, Edit. A. Abitekov, Leningrad 1972, s. 39-41.
- Kojomberdiyev İ.-Kuzmina, E.E., "Şamşinskii Klad Epohi Pozdney Bronzi v Kirgizii", *SA*, No:4, Edit. B.A. Rıbakov, Moskva 1980, s. 140-154.
- Komarov, M.N., "Pogrebeniya Okuneva Ulusa", *SA IX*, Edit. B. D. Grekov, Moskva-Leningrad 1947, s. 47-61.
- Komarov, M.N., "Pamyatniki Andronovskoy Kulturi Bliz Ulusa Orak, Epoha Bronzi i Rannego Jeleza Sibiri i Sredney Azii", *Arheologičeskii Sbornik*, C. 3, Edit. M.İ. Artamanov, Leningrad 1961, s. 32-74.
- Koppers, W., "Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihiniñ Işığında İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik", *Türkler*, C. I, Edit. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek, Salim Koca, C. I, Ankara 2002, s. 316-334.
- Korenyako, V.A., "O Sotsiologičeskoy İnterpretatsii Pamyatnikov Bronzovogo Veka (Pogrebeniya Dandıbay-Begazinskogo Tipa)", *SA*, No:2, Ed. S.A. Pletneva, Moskva 1990, s. 28-41.
- Kosarev, M.F., "Androindnie Kulturi Zauralya i Zapadnoy Sibiri", *Bronzoviy Vek Stepnoy Polosi Uralo-İrtișskogo Mejdureçya*,

- Edit. N. Ya Merpert-G.B Zdanoviç, Çelyabinsk 1983, s. 3-8.
- Kovtun, İ.V., “Nonfigürativnost Andronovskova İskustva: İdei, Fakty, İnterpretatsii”, *İzvestiya Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, S.4, 2008, s. 95-100.
- Krivtsov-Grakov, O.A., “Aleksyevskoe Poselenie i Mogilnik”, *Trudi Gosudarstvennogo Muzeya*, Sayı: XVIII, 1948, s. 59-172.
- Krivtsov-Grakov, O.A., Sadçikovskoe Poseleniye (Raskopki 1948 g.), *Materialı i İssledovaniya po Arheologii SSSR*, No:21, Moskva 1951, s. 152-181.
- Kubarev, G.V., *Kultura Drevnih Tyurok Altaya Po Materialam Pogrebalnih Pamyatnikov*, Edit., E.I. Derevyanko, Novosibirsk 2005.
- Kubarev, V.D., *Pamyatniki Karakolskoy Kulturi Altaya*, Novosibirsk 2009.
- Kukuşkin, İ.A., “İseldovaniya na Mogilnike Epohu Bronzı Jilandi 4”, *Drevnosti Sibiri i Tsentralnoy Azii*, No: 7 (19), Gorno-Altaysk 2014, s. 70-85.
- Kukuşkin, A.İ., “Mogilnik Kızılkol. Kurgan 1”, *Drevnii Turgay i Velikaya Step: Çast i Tseloe*, Kustanay-Almatı 2015, s. 392-406.
- Kukuşkin, A.İ.-Dmitriev, E.A., “Arheologičeskie İssledovaniya na Mogilnike Şaymerden 2”, *Drevniy Turgay i Velikaya Step: Çast i Tseloe*, Kustanay-Almatı 2015, s. 497-508.
- Kultura Drevnih Plemen Priuralya i Zapadnoy Sibiri*, Akademi Nauk SSR, No: 58, Edit. N. Ya Merpert, Moskva 1958.
- Kumyukov, V.İ., “İzobrajenia Kolesnits v Petroglifah Andronovskih Plemen Kazahstana”, *Orazbayevskie Çtenia*, 9 April 2009, Almatı 2010, s. 90-95.
- Kungurov, A.L., “Mnogosloynoe Poseleniya Ust-Vasiha 2 na Verhnem Çumışe”, *Drevnye Poseleniya Altay*, Edit. A.L. Kungurov, İzdatelstvo Altayskogo Gosuderstvenno Universitete, Barnaul 1998, s. 39-54.
- Kupriyanova, E.V.-Zdanoviç, D.G., *Drevnosti Lesostepnogo Zauralya: Mogilnik Stepnoe VII*, Arkaim, Çelyabinsk 2015.
- Kuryuşın, Yu. F.-Şulga, P.İ., “Andronovskoe Pogrebeniye na reke Çarış”, *İzvestiya Altayskogo Gosniverstita*, No:2, Barnaul 1996, s. 33-38.

- Kuryuşin, Yu. F-Şulga, P.İ.-Gruşin, S.P., "Sluçaynie Nahodki Bronzovih Predmetov v Severno-Zapadnih Pregoryah Altaya", *Altay v Sisteme Metallurgiçeskih Provintsii Bronzovogo Veka*, Edit. S.P. Gruşin, Barnaul 2006, s. 45-53.
- Kuryuşin, Yu. F.-Papin, D.V., "Osnovnie Problemi i Perspektivi İzuçeniya Andronovskoy Kulturi Altaya", *Mejdistsiplinar-noe İzuçeniya Arheologii Zapadnoy Sibiri i Altaya*, Edit. A.P. Derevyanko, Barnaul 2016, s. 22-24.
- Kuşaev, G.A., "Rannie Pogrebeniya Alakulskoy Vpadini", *Novoe v Arheologii Kazahstana*, Nauka Kazahskoy SSR, Alma-Ata 1968, s. 135-145.
- Kuzeyev, R.G., *İtil-Ural Türkleri*, Çev. Arif Acaloğlu, Selenge Yay. İstanbul 2005.
- Kuzmina, E.E., "Drevneyşaya Figürka Verbluyuda iz Orenburgskoy Oblasti i Problema Domestikatsii Baktrianov", *SA*, No: 2, Edit. A.V. Artsihovskii, Moskva 1963, s. 38-47.
- Kuzmina, E.E., "Kupuhta-Mogilnik Andronovskoy Znati", *KS* 93, Edit. T.S. Passek, Moskva 1963, s. 96-106.
- Kuzmina, E.E., "Andronovskie Mogilniki, na p. Baytu (o nikotırh detelyah andronovskogo pogrebalnogo obryada)", *KS* 97, Edit. T.S. Passek, Moskva 1964, s. 39-50.
- Kuzmina, E.E., "Andronovskoe Poselenie i Mogilnik Şandaşa", *KS* 98, Edit. T.S. Passek, Moskva 1964, s. 100-107.
- Kuzmina, E.E., "Otnositelnaya Hronologiya Andronovskih Poselenii Elenovskogo Mikrorayona", *SA*, No:4, Edit. A.V. Artsihovskii, Moskva 1965, s. 40-52.
- Kuzmina, E.E., "Semireçenskii Varyant Kulturi Epohi Pozdney Bronzı", *KS* 122, Edit. İ.T. Kruglikova, Moskva 1970, s. 44-49.
- Kuzmina, E.E., "Gonçarnoye Pruizvostva u Pilemen Andronovskoy Kulturnoy Obşnosti", *Vostochny Turkestan i Sredniyaya Aziya*, Editör, B.A. Litvinskiy, Moskova 1986, s. 152-183.
- Kuzmina, E.E., *Drevneyşiye Skotovodi ot Urala do Tiyan-Şanya*, Frunze 1986.
- Kütükoğlu, Mübahat, *Tarih Araştırmalarında Usul*, 9. Baskı, Elif Kitabevi, İstanbul 2008.
- Kyuner, N.V., *Kitayskie İzvestiya o Narodah Yujnoy Sibiri, Tsentralnoy Azii i Dalnego Vostoka*, İzdatelstvo Vostochnoy Literatura, Moskva 1961.

- Lariçev, V.E., "Bronzoviy Vek Severa Vostochnogo Kitaya", SA, No:1, Edit. A.V. Artsihovskii, Moskva 1961, s. 3-26.
- Laypanov, K.T.-Miziev, İ.M., *Türk Halklarının Kökeni*, Çev. Hatice Bağcı, Selenge Yay, İstanbul 2008.
- Lev, D.N. "Pogrebeniye Bronzovoy Epohi bliz Samarkanda", KS 108, Edit. T.S. Passek, Moskva 1966, s. 101-105.
- Ligeti, L., *Bilinmeyen İç Asya*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yay, Çev. Sadrettin Karatay, Ankara 1998.
- Litvinskiy, B.A., "Dahaninskiy Mogilnik Epohi Bronzı v Zapadnoy Fergana", KS 80, Edit. A.D. Udaltsov, Moskva 1960, s. 47-53.
- Litvinsky, B.A.-Solovev, V.S., "Stoyonka Stepnoy Bronzu v Yujnom Tadjikistane", *Uspehi Sredneaziatskoy Arheologiyi*, C. I, Edit. V.M. Masson, Leningrad 1972, s. 41-47.
- Lvova, E.L.-Oktyabrskaya, İ.V.-Sagaleyev, A.M.-Usmanova, M.S., *Güney Sibiryâ Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri*, Çev. Metin Ergun, Kömen Yay., Konya 2013.
- Mahmûd el Kâşgarî, *Divân-ı Lugâti't Türk*, C. I, Çev. Besim Atalay, Ankara 2006.
- Maksimov A.-Ermoleyeva A.-Maryaşev A., *Naskalniye İzobrejeniya Uroçışa Tamgalı*, Albom, Alma-Ata 1985.
- Maksimov, A.G., "Mogilnik Epohu Bronzı v Uroçışe Karakuduk", *Noviy Materialı po Arheologii i Etnografii Kazahstana*, C. 12, İzdatelstva Akademii Nauk Kazahskoy SSR, Alma-Ata 1961, s. 62-71.
- Mallory, J.P., *Hint Avrupalıların İzinde*, Dost Yay. Ankara 2002.
- Mandelştam, A.M., *İstoriya Sikotovodçeskih Pilemen i Rannıh Koçevnikov na Yuge Sredney Azi*, avtoreferat, Moskva-Leningrad 1972.
- Margulan, A.H.-Akişev, K.A.-Kadırbayev, M.K.-Orazbayev, A.M., *Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana*, Akademiya Nauk Kazahskoy SSR, Alma-Ata 1966.
- Margulan, A.H., *Begaz Dandıbayevskaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana*, İzdatelstva Nauka Kazahskoy SSR, Alma-Ata 1979.
- Margulan, A.H., *Soçineniya I Begaz Dandıbayevskuyu Kultura Tsentralnogo Kazahstana*, Edit. N.A. Nazarbayev, Almatı 1998.

- Margulan, A.H., *Kazahskoye Harodnoye Pirikladnoye İskustva*, C.3, Almatı 1994.
- Markov, G.E., *Koçevniki Azii*, Akademiya Fundamentalnih İsledovanii, Moskova 2014.
- Maryaşev, A.N.-Rogojinskii A.E., “Voprosı Periodizatsii i Hronologii Petroglifov Kazahstana”, *Skiffo-Sibirskii Mir: (İskusstva i İdeologii)*, Novosibirsk 1987.
- Maryaşev, A.N.-Rogojinsky, A.E., *Naskalnye İzobrejeniya v Gorah Eşkiolmes*, Gılim, Alma-Ata 1991.
- Maryaşev A.N.-Goryaşev, A.A., “Arheologičeskie Pamyatniki Epohu Bronzi Uročişa Oy Djaylı (Semireçye)”, *Arheologičeskie isledovaniya v Kazahstana*, Edit. A.N. Maryaşev, Alma-Ata 1992.
- Maryaşev, A.N.-A.A. Goryaşev, “k Voprosu Tipologii i Hronologii Pamyatnikov Epohi Bronzi Semireçya”, *RA*, No:1, Edit. S.A. Pletneva, Moskva 1993, s. 5-21.
- Maryaşev, A.N.-Gumirova, O.N., “Raskopki Poseleniya Ası I v. 2008-2009 gg.”, *Kazakstan Arheologiyasının Meseleleri*, Almatı 2011.
- Martinov, A.İ., *Lesostepnaya Tagarskaya Kultura*, İzdatelstva Nauka, Novosibirsk 1979.
- Masson, V.M., “İzuçeniye Drevnezemledelçeskih Poselenii v Delte Murgaba”, *KS* 69, Edit. A.D. Udaltsov, Moskva 1957, s. 58-66.
- Masson, V.M.-Sarianıdı, V. I., *Central Asia, Turkmenia Before the Achaemenids*, Edit. Glyn Daniel, İng. Çeviri, Ruth Tringham, Thames and Hudson Yay., London 1972.
- Matyuşenko, V.İ., “K Voprosu o Bronzovom Veke v Nizovyah p. Tomi”, *SA*, No:4, Edit. A.V. Artsihovskii, Moskva 1959, s. 154-166.
- Matuzeviciute, G.M.-Lightfoot, E.-O’Connell, T.C.-Voyakin D.-Liu, X.-Loman, V.-Svyatko, S.-Usmanova, E.-Jones, M.K., “The extent of cereal cultivation among the Bronze Age to Turkic period societies of Kazakhstan determined using stable isotope analysis of bone collagen”, *Journal of Archaeological Science*, No: 59. 2015, s. 23-34.
- Mılnikova, L.N.-Durakov, İ.A.-Kobeleva, L.S., “İsledovanie Kuršana No: 25 Mogilnika Zareçnoe-1”, *Andronovskii Mir*,

- Edit. N.P. Matveeva, Tumen Devlet Üniversitesi Yay. Tyumen 2010, s. 98-118.
- Mogilnikov, V.A., "Kurganı Korboliha I-Pamyatnik Andronovskoy Kulturi v Predgoryah Altaya", *Drevnosti Altaya*, No:3, Edit. V.İ. Soenov, Gorno-Altay 1998, s. 29-43.
- Molodin. V.İ.-Epimohov, A.V.-Marçenko, J.V., "Radiouglerodnaya Hronologiya Kultur Epohi Bronzi Urala i Yuga Zapadnoy Sibiri: Printsipi i Podhodi, Dostijeniya i Problemi", *Vestnik Novosibirsk Gosuderstvenna Universiteta. Seriya İstoriya, Filologiya*, C. 13, Sayı: 3., 2014, s. 136-167.
- Moşkova, M.G.-Federova-Davidova, Y.A., "Pogrebeniya Epohi Bronzi Novo-Kumakskogo Mogilnika", *KS 101*, Edit. T.S. Passek, Moskva 1964, s. 135-142.
- Motov, Yu. A.-Karabaspakov, K.M., "Mogilnik Biilikul-Pamyatnik Ranney Bronzi Yujnogo Kazahstana", *Bronzoviy Vek Stepnoy Polosi Uralo-İrtişskogo Mejdureçya*, Edit. N. Ya. Merpert-G.B. Zdanoviç, Çelyabinsk 1983, s. 152-159.
- Novojenov, V.A., "Drevneysie Kuznetsi Evraziiskoy Stepı (Karasukskaya Kultura i Proishojdeniya Begazi-Dandıbayevskogo Fenomena)", *Dalalık Evraziyanın Begaz Dandıbay Medenietı*, Edit. A.Z. Beysunov, Almatı 2013, s. 321-329.
- Novojenov, V.A., "Andronovskaya İzobrazitelnaya Traditsiya v Petroglıfah Epohi Bronzi Tsentralnoy Azii", *Arii Stepey Evrazii: Epoha Bronzi i Rannego Jeleza v Stepyah Evrazii i Na Sopredelnuh Territoriyah*, Edit. V.İ. Molodin-A.P. Epimahov, Barnaul 2014, s. 455-468.
- Oboldueva, T.G., "Pogrebeniya Epohu Bronzu v Tařkentskoy Oblasti", *KS 59*, Edit. A.D. Udaltsov, Moskva 1955, s. 145-150.
- Ocak, A. Yaşar, *Alevi ve Bektaři İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İletişim Yay. İstanbul 2005.
- Oçerki Po İstorii Kırgızskoy SSP, Edit. İ.A. Batmanov, Frunze 1952.
- Onat A.-Orsoy S.-Ercilasun K., *Han Hanedanlığı Tarihi Bölüm 94 A/B Hsiung-nu Monografisi*, TTK, Ankara 2004.
- Okladnikov, A.P., *Ancient Population of Siberia and Its Cultures*, Peabody Museum Cambridge, Massachusetts 1959.
- Okladnikov, A.P., "Tarihin Şafağında İç Asya", Çev. Alaeddin Şenel, *Erken İç Asya Tarihi*, Der. Denis Sinor, İletişim Yay. İstanbul 2003.

- Oveçkin, A.S., "Ukraşeniya Andronovskoy Kulturu Mogilnika Çekanovskii Log-10", *İstoriko-Kulturnoe Nasledie Severnoy Azii*, Çlen Red. Kollegiya, İzd. Vo. Alt. Gos. Un., Barnaul 2001, s. 249-251.
- Ögel, Bahaeddin, "İlk Töles Boyları", *Belleten*, C. XII, Sayı: 48., Ankara 1948, s. 795-833.
- Ögel, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi 1*, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 1981.
- Ögel, Bahaeddin, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK, Ankara 2003.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, C. II, TTK, Ankara 2010.
- Pankova, S.V., "O Sootneşeni Taştıkskoy i Kirgızskoy Keramiçeskih Traditsii", *Piyatıe İstoricheskie Çteniya Pamyati Mihaila Petroviça Gryaznova (19-20 oktyabr)*, TD Vseross, Omsk 2000, s. 96-97.
- Potapov, L. P. (1953), *Oçerki po İstoriyi Altaysev*, Moskva-Leningrad.
- Potemkina, T.M., "Keramiçeskie Kompleksi Alekseyevskovo Poseleniya na r. Tobol", *SA*, No:1, Edit. A.V. Artsihovskii, Moskva 1975, s. 35-51.
- Potemkina, T.M., "O Sootşeniya Alekseyevskih i Zamarayevskih Kompleksov v Lesostepnom Zauralye", *SA*, No:2, Edit. B.A. Ribakov, Moskva 1979, s. 19-31.
- Potemkina, T.M., "O Sootneşenii Tipov Rannealakulskoy Keramiki v Pritobolye", *KS 169*, Edit. İ.T. Kruglikova, Moskva 1982, s. 44-53.
- Potemkina, T.M., "Alakulskaya Kultura", *SA*, No:2, Edit. B.A. Ribakov, Moskva 1983, s. 13-34.
- Pulleyblank, E.G., "The "High Carts": A Turkish-Speaking People Before the Turks", *Asia Major*, vol 3(1), 1990, s. 21-26.
- Rahimov, S.A., "Andronovskaya Stoyonka i Mogilnik na r. Sıde", *KS 114*, Edit. T.S. Passek, Moskva 1968, s. 70-76.
- Rásonyi, L., *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1996.
- Rednikov, A.A., "İstoriografiçeskie Problemi Vizaymodeistvia Drevnego Haseleniya Kulundinskoy Ravnini na Territorii Altayskogo Kraya v Epohu Ranney Bronzi", *Drevnosti Sibiri i Tsentralnoy Azii*, No: 7 (19), Gorno-Altaysk 2014, s. 54-62.

Rindiva, N.V.-Degtyareva, A.D.-Ruzanov, V.D., "Rezultati Himiko-Tehnologičeskogo İsledovaniya Nahodok iz Şamşinskogo Klado", *SA*, No:4, Edit. B.A. Rıbakov, Moskva 1980, s. 154-173.

Rock art in Central Asia, Edit. Jean Clottes, Paris 2011.

Rogojinskii A.E.-Aubekero B.J.-Sala, R., "Pamyatniki Kazahstana", *Pamyatniki Naskalnogo İsskustva Tsentralnoy Azii*, Edit. A.E. Rogojinskii, Almatı 2004, s. 45-92.

Rogojinskiy, A.E., "Naskalnie İzobrajeniya "solntsegolovih" iz Tamgalı v Kontekste İzobrazitelnih traditsii bronzovogo veka Kazahstana i Sredney Azii", *Materiali i İsledovaniya po Arheologii Kirgizistana*, Edit. V.A. Kolçenko-F.G. Rott, Natsionalnaya Akademiya Nauk Kirgizskoy Respubliki İstitut İstorii i Kulturnogo Naslediya, Bişkek 2009, s. 53-64.

Salnikov, K.V., "K Voprosu o stadiyah v Pamyatnikah Andronovskoy Kulturi Zauralya", *Pervoe Uralskoe arheologičeskoe soveshanye*, Perm 1948, s. 21-26.

Salnikov, K.V., "Hvalinsko-Andronovskie Kurganı u. s Pogromnogo", *SA XIII*, Edit. M.İ. Artamanov, Moskova-Leningrad 1950, s. 311-320.

Salnikov, K.V., *Drevneyşıye Pamyatniki İstorii Urala*, Sverdlovskoye Oblastnoye Gosudarstvennoye İzdatelstva, Sverdlovsk 1952.

Salnikov, K.V., "Andronovskie Poseleniye Zauralya", *SA XX*, Edit. B.A. Rıbakov, Moskva 1954, s. 213-253.

Salnikov, K.V., "Nikotorie Voprosı İstorii Lesnogo Zauralya v Epohu Bronzi", *Voprosı Arheologii Urala*, Sayı: 6, Sverdlovsk 1964.

Salnikov, K.V., *Oçerki Drevney İstorii Yujnogo Urala*, İzdatelstva Nauka, Moskva 1967.

Samaşev, Z., *Naskalnie İzobáejeniya Kazahstana kak İstorıçeskih İstoçnik*, C. 1, Almatı 2010.

Sarmiento, H.B., *Pogrebalnie Sorujeniya dlya Kremirovannih Ostanok Epohi Bronzi v Semireçya (Kazahstane)*, Edit. H.B. Sarmiento-P. Selye, Mejdunarodnyy İstitut Tsentralno Aziatskih İssledovaniı/UNESCO, Semerkant/Paris 2013.

Savinov, D.G.-Bobrov, V.V., "Titovskii Mogilnik (kı voprosu o

- pamyatnikah epohi pozdney bronzı na yuge zapadnoy sibiri)”, *Drevniye Kulturnı Altaya i Zapadnoy Sibiri*, Edit. V.İ. Molodin, Novosibirsk 1978, s. 47-63.
- Savinov, D.G., *Narodnı Yujnoy Sibiri v Drevnetyurskuyu Epohu*, Leningrad 1984.
- Savinov, D.G., “Naseleniye Srednevo Yeniseya v Epohu Slojeniya Skotovodçeskih Obşest v (III. tıs. do. n.e-seredina I. tıs. n.e.)”, *Journal Of Turkic Civilization Studies*, N.1, Bişkek 2004, s. 107-134.
- Sharaf Al-Zamān Tāhır Marvazī on China, *The Turks and India*, Arapça’dan İngilizceye Tercüme ve Açıklamalar, V. Minorsky, The Royal Asiatic Society, London 1942.
- Simnikov, S.M., “Nikotorie Rezultatı İssledovaniya Poseleniya Sovetskiy Put I”, *Drevniye Poseleniya Altay*, Edit. A.L. Kungurov, İzdatelstvo Altayskogo Gosuderstvenno Universitete, Barnaul 1998, s. 71-85.
- Sinitsın, İ.V., “Arheologičeskiye İssledovaniya v Nijnem Povolje i Zapadnom Kazahstana”, *KS XXXVII*, Edit. A.D. Udaltsov, Moskvo-Leningrad 1951, s. 97-106.
- Sinitsın, İ.V., “Arheologičeskiye İssledovaniya v Saratovskoy Oblastı i Zapanom Kazahstan”, *KS XLV*, Edit. A.D. Udaltsov, Moskva-Leningrad 1952, s. 62-74.
- Skotolos, V.S., “O Stratigrafii Poseleniya Kipel”, *SA*, No: 3, Edit. A.V. Artsihovskii, Moskva 1970, s. 193-198.
- Skotolos, V.S., *Kultura Naseleniya Bronzovogo Veka Yujnogo Zauralya*, Edit. M.Ya. Merpert, İzdatelstva Nauka, Moskva 1972.
- Smagulov, E.A.-Baratov, S.P., “Nekropol Epohi Bronzı v Okrestnostyah g. Turkestan (Arheologičeskie Rabotı v 2000 g. na Mogilnike Şerbay)”, *Otan Tarihi*, İnstitut İstorii i Etnologii İmenii Ç.Ç. Valihanov, Edit. M.D. Koygeldiyev, No:3-4, Almatı 2004, s. 75-88.
- Smirnov, K.F., “Arheologičeskie Dannie o Drevnih Vsadnikah Povoljsko-Uralskih Stepey”, *SA*, No:1, Edit. A.V. Aritsihovskii, Moskva 1961, s. 46-73.
- Snitkovskaya, P.A.-Usmanova, E.R., “Pogrebnaya Praktika Petrovskoy Kulturi Po Materialam Mogilnika Novoilinskiy II”, *Vestnik Permskogo Universitete*, Edit. Kuznetsova Olga Anatolevna, Vypusk: 1(44), Perm 2019, s. 73-86.

- Solovev, A.İ., *Orujie i Dospehi, Sibirskoe Voorujenie: ot Kamennogo veka do Srednevekovya*, İNFOLİO press, Novosibirsk 2003.
- Solovev, A.İ., “V Pili Kolec: Nikotorie Aspekti Rekonstrüktcii Voennogo Dela Naseleniya Andronovskoy Kulturi”, *Andronovskiy Mir*, Edit. N.P. Matveeva, Tyumen 2010, s. 37-49.
- Sorokin, V.S., “Mogilnik Tasti-Butak 1 (Raskopki 1956-1957)”, *KS 80*, Edit. A.D. Udaltsov, Moskva 1960, s. 53-60.
- Sorokin, V.S., “Jilişa Poseleniya Tasti-Butak”, *KS 91*, Edit. T.S. Passek, Moskva 1962, s. 51-61.
- Sotnikova, S.V., “Formirovaniye Traditsii Vertikalnoy Napravlennosti Pogrebnogo Rituala na Territorii Evraziyskikh Stepey v Epohu Bronzi”, *Teoriya i Praktika Arheologicheskikh Issledovaniy*, No: 2 (10), Edit. A.A. Tişkin, Barnaul 2014, s. 79-96.
- Stefanov, V.İ., “Poseleniya Alakulskoy Kulturi Yujnogo Urala”, *Materiali po Arheologii i Etnografii Yujnogo Urala*, Edit. G.B. Zdanoviç, Çelyabinsk 1996, s. 64-89.
- Stefanov, V.İ.-Dnyeperov, S.A.-Koroçkova, O.N., “Kurganı Federovskogo Tipa Mogilnika Ureftı I”, *SA*, No:1, Edit. B.A. Ribakov, Moskva 1983, s. 155-167.
- Stefanov, V.İ.-Koryakov, İ.O.-Çemyakin, Yu. L., “İgralnie Kosti iz Srubna-Andronovskikh Pamyatnikov Urala i Zapadnoy Sibiri”, *Bronzoviy Vek Vostochnoy Evropy: Harakteristika Kultury, Hronologiya i Periodizatsiya*, Edit. Yu. İ. Kolev, Samara 2001, s. 290-298.
- Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara 2001.
- Tarhan, Taner, “Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi”, *İÜ Tarih Dergisi*, S: 24, 1970, s. 17-32.
- Taşagıl, Ahmet, *Gök-Türkler I*, 2. Baskı, TTK, Ankara 2003.
- Taşagıl, Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK, Ankara 2004.
- Taşagıl, Ahmet, *Kök Tengrinin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat Yay. İstanbul 2013.
- Telegin, D. Ya., “Voprosu Kulturno-Hronologicheskogo Çleneni i Sinhronizatsiya pamyatnikov Heolita”, *Arheologiya Ukrainskoy SSR*, T.I, Edit. İ.İ. Artemenko, Kiyev 1985, s. 110-118.
- Teuplahov, S.A., “Drevnie Pogrebeniya Minusinskogo Kraya”, *Ma-*

- terialı po Etnografii, C. III, Sayı: 2, Leningrad 1927, s. 80.
- Teplouhov, S.A., "Opıt Klassifikatsii Drevnih Metallicheskih Kul'tur Minusinskogo Kraya (v kratkom izloženii)", *Materialı Po Etnografii IV*, 2. Baskı, Leningrad 1929, s. 41-62.
- Terenojkin, A.İ., "Arheologičeskiye Nahodki v Tadjikistane", *KS XX*, Edit. A.D. Udaltsov, Moskva-Leningrad 1948, s. 74-78.
- Terenojkin, A.İ., "Klad Andronovskih Bronzovih Predmetov iz c. Bričmulla Bliz Taşkenta", *SA*, No:3, Edit. A.V. Artsihovskii, Moskva 1962, s. 279-282.
- Tkačev, A.A., "Periodizatsiya i Hronologiya Alakulskih Pamyatnikov Tsentralnogo Kazahstana", *Voprosu Perodizatsii Arheologičeskih Pamyatnikov Tsentralnogo i Severnogo Kazahstan*, Edit. V.V. Evdokimov, İzd. KarGU, Karaganda 1987, s. 25-35.
- Tkačev, A.A., "Problemy Proishojdeniya i Hranologii Nurinskih Kompleksov Tsentralnogo Kazahstana", *Andronovskiy Mir*, Edit. N.P. Matveeva, Tumen Devlet Üniversitesi Yay, Tyumen 2010, s. 84-98.
- Togan, A.Z. Velidi, *Tarihte Usul*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1969.
- Togan, A.Z. Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş (En Eski Devirlerden 16. Yy'a kadar)*, C. I, İ.Ü. Edebiyat Fak. Yay, İstanbul 1981.
- Tolstov, S.P., "Horezmskaya Ekspedisiya 1939 g.", *KS VI*, Edit. S.N. Bibikov, Moskva-Leningrad 1940, s. 70-80.
- Topsakal, İ.-Şahin, L.-Yıldırım, K.-Tanrıverdi, M.-Yıldırım, E., *Rusya'daki Türkler*, Eskişehir Valiliği Yay, İstanbul 2015.
- Tsalkin, V.İ., "Nikotorie İtogi İzuçeniya Kostnih Ostatkov Jivotnih iz Raskopok Arheologičeskih Pamyatnikov Pozdnego Bronzovogo Veka", *KS 101*, Edit. T.S. Passek, Moskva 1964, s. 24-31.
- Tugarinov, A.Y., "Andronovskiye Mogılı", *Sibirskaya Jivaya Starina*, No:1, Edit. M.K. Azadov-G.S. Vinogradov, İrkutsk 1926, s. 153-158.
- Türkeli, Cevat, *Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1990.
- Umansky, A.L., "Nikotorie Materialı iz Andronovskoy Mogilnika

- na Aleye”, *İzvestiya Laboratorii Arheologii*, No:1, Edit. V.İ. Soenov, İz. GAGU, Gorno-Altay 1995, s. 14-20.
- Unbekanntes Kasachstan Archäologie im Herzen Asiens*, Edit, Thomas Stöllner, Zajnolla Samaşev C. I, Bochum 2013.
- Usmanova, E.R., “Andronovskie Amulety/ po Materialam Mogilnikov Setntralnovo Kazahstana”, *Veş v Kontekste Kulturi Materialı Nauçnoy Konferentsii*, Sankt-Peterburg 1994, s. 84-85.
- Usmanova, E.R., “Andronovskii Mogilnik Lisakovskii”, *Margulanovskie Çteniya*, Akademiya Nauk KazSSR, Alma-Ata 1998, s. 116-118.
- Usmanova, E.R., *Kostyüm Jenşını Epohi Bronzu Kazahstana*, *Opıt Rekonstrüksiyi*, Lisakov-Karagandı 2010.
- Usmanova, E.R., “Andronovskaya Predteça Tekstilnih Koçevih Tehnologii (Po Materialam Mogilnikov Lisakovskoy Okrugı)”, *Rol Nomadov v Formirovanii Kulturnogo Naslediya Kazahstana*, Edit. İ.V. Erofeeva, Sbornik Materialov Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii 23-24 April 2009 Almatı, Almatı 2010, s. 321-329.
- Usmanova, E.R.-Panyuşkina, İ.P., “Andronovskie Pamyatniki Lisakovskoy Okrugı”, *Тәуелсіздік кезеңіндегі Қазақстан археологиясы: қорытындылары мен келешегі атты Халықаралық ғылыми конференция материалдары*, Cilt I, Edit. B.E. Baytanaev, Almatı 2011, s. 375-380.
- Usmanova, E.R., “Mogilniki Epohi Bronzi Lisakovskoy Okrugı”, *Pamyatniki Lisakovskoy Okrugı: Arheologičeskie Syujeti*, Edit. E.R. Usmanova, Karaganda-Lisakovsk 2013, s. 20-88.
- Vadetskaya, E.V., *Arheologičeskiye Pamyatniki v Stepah Srednego Yeniseya*, Leningrad 1986.
- Viktorova, V.D., Novatsii i Traditsii v Kulturah Drevnego Naseleniya Verhovev Reki İseti (Epoha Rannego Metalla), *Vestnik Uralskogo Otdeleniya Ran.*, No 1 (23), 2008, s. 31-45.
- Vinogradov, N.B., “Kulevçi VI-Noviy Alakulskii Mogilnik v Lesostepyah Yujnogo Zauralya”, *SA*, No:3, Edit. B.A. Rıbakov, Moskva 1984, s. 145-156.
- Vorfolomeev, V.V., “Otnositelnaya Hronologiya Keramičeskih Kompleksov Poseleniya Kent”, *Voprosu Periodizatsii Arheologičeskih Pamyatnikov Tsentralnogo i Severnogo Kazahstan*,

- Edit. V.V. Evdokimov, İzd. KarGU, Karaganda 1987, s. 56-68.
- Yblonskii, L.T., “Problema Formirovaniya Kulturi Sakov Yujnogo Priaralya”, SA, No: 1, Edit. S.A. Pletneva, Moskva 1991, s. 72-90.
- Yblonskii, L.T., “Arheologo-Antropolgiçeskaya Hipoteza k Probleme Formirovaniya Kultur Saksokgo Tipa”, *Tsentrlnaya Aziya İstoçniki, İstoriya, Kultura*, Edit. E.V. Antonova, Moskva 2005, s. 776-797.
- Yıldırım, Elvin, “Tunç Çağı Andronovo Kültürü Mezarları ile Türkler Arasındaki İlişkiler”, *1. Uluslararası Türk-İslam Mezar Taşları Kongresi*, 19-21 Ekim 2018, Kuşadası 2018, s. 623-635.
- Yıldırım, Kürşat, “Doğu Türkistan’da Erken Saka Kültür Çevresi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 206, 2013, s. 469-478.
- Yıldırım, Kürşat, “Barbarlık Mefhumu ve Eski Türkler”, *Bir Fikir Hareketinin Yüz Yılı: Türk Ocakları Uluslararası Sempozyumu Bildiriler (7-9 Mayıs 2012)*, İstanbul 2013, s. 244-265.
- Yıldırım, Kürşat, “Eski Türk Tarihinin Mekânı Üzerine Bozkır”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 353, Mayıs 2016, s. 19-25.
- Yorulmaz, Osman, “Kazak Türklerinde Evlilik Âdetleri”, *Mehmet Eröz Armağanı*, Haz. Mustafa Aksoy-Osman Yorulmaz, Ötüken Yay, İstanbul 2011, s. 187-214.
- Yorulmaz, Osman, *Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri*, Ötüken Yay, İstanbul 2012.
- Zah, V.A., “Koptyakovskaya Kultura v Nijnem Prittobolye”, *Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii*, no:2 (17). Tyumen 2012, s. 29-40.
- Zaybert, V.F., “Noviye Pamyatniki Ranney Bronzi na r. İşim”, *KS 134*, Edit. İ.T. Kruglikova, Moskva 1973, s. 106-114.
- Zdanoviç, G.B.-Zdanoviç, S. Ya., “Mogilnik Epohi Bronzi u s. Petrovka”, SA, No: 3, Edit. B.A. Rıbakov, Moskva 1980, s. 183-194.
- Zdanoviç, G.B., “Osnovnie Harakteristik Petrovskih Kompleksov Uralo-Kazahstanskih Stepey (k voprosu o vidalenii Petroskoy kulturi), *Bronzoviy Vek Stepnoy Polosi Uralo-İrtiş-*

- skogo Mejdureçya*, Edit. N. Ya Merpert, Çelyabinsk 1983, s. 48-69.
- Zdanoviç, G.B., *Bronzoviy Vek Uralo-Kazahstanskih Stepey*, Edit. M.F. Kosarev, Sverdlovsk 1988.
- Zdanoviç, D.G.-Krillov, A.K., *Kurgannie Pamyatniki Yujnogo Zauralya Arheoastronomiçeskie Aspekti İssledovaniya*, Arkaim, Çelyabinsk 2002.
- Zimmer, H., *Hint Sanatı ve Uygarlığında Mitler ve Simgeler*, Çev. Gül Çağalı Güven, Kabalcı Yay, İstanbul 2004.
- Zotova, S.V., “O Sibirskih Keltah Seyminsko-Turbinskogo Tipa”, *KS 101*, Edit. T.S. Passek, Moskva 1964, s. 59-64.

DİZİN

A

Abakan 42, 147, 151, 153, 185, 200, 233, 234, 253, 282, 313, 318, 322

Abaşev Kültürü 116

Adamenko 142

Adriyanov 46, 140, 143, 153

Afanasyevo 17, 22, 27, 42, 140, 143, 179, 180, 185, 199, 201, 203, 204, 205, 207, 219, 254, 281, 307

Afrasiyab 233, 234

Ageyeva 85

Akişev 16, 25, 30, 32, 33, 43, 46, 47, 49, 50-55, 58-73, 75-79, 102, 104, 110, 146, 183, 188, 189, 219, 232, 251, 252, 254, 256, 257, 260, 263, 268, 269, 271, 276, 277, 283, 284, 287, 288, 289, 290, 291, 293, 294, 297, 298, 300, 303, 319, 333

Aksoy 210, 211, 213, 227, 319, 342

Aksu Aul 69

Akşatağ 49, 297, 298

Aktogay 53, 67, 68, 72

alaçık 253, 254

Alakul 30-36, 43, 47, 55, 56, 57, 61, 70, 71, 80, 101-104, 106, 107, 109, 110, 111, 115, 116, 121, 122, 126, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 137, 139, 159, 175, 189, 211, 244, 247, 255, 258, 259, 262, 264, 270, 273, 277, 280, 285, 294, 295

alaslama 226

Alaşa 292

Aleksandrov 149, 157

Alekseyev 28, 62, 71, 104, 118, 119, 120, 131, 132, 164, 182, 228, 244, 247, 256, 261, 269, 273, 287, 291, 292, 300, 319

Aley Irmağı 142, 147

Altay Dağları 100, 140, 144, 198

Altınsu 78

Amanjalov 209

Amirabad 113

Anav Kültürü 11, 21, 164, 166, 167, 254, 305

Anderson 166

Anikovskii 29

antropoloji 15, 179, 182, 183, 191, 203, 204, 305, 310

araba 195, 200, 241, 242, 244, 245

Aral Gölü 35, 109, 180, 198, 309

Aristeas 188

Arjan Kurganı 190

Arpa 112, 155, 157, 158, 159, 169, 234, 243
Askarov 165, 166, 171, 186, 317, 320
aşık 117, 131, 231, 257, 258
ataerkil 60, 150, 152, 175, 180, 251
Atasu Irmağı 53, 58, 59, 72, 289
Avanesova 33
Avasenov 161
Ayşrak 58, 59, 60, 61, 67, 284

B

balbal 223, 236
Balkaş Gölü 109, 187, 198
Baraba 35, 116, 139, 149, 181
Baraşki 80, 91
Basbaldak 78
Başkurt 209, 210, 258
Başkurtistan 116
Bayar 253
Bayat 246, 247, 320
Baybala 51, 52, 72
Baykal 21, 41, 46, 183, 184, 206
Baypakov 33, 34, 46, 47, 72, 102, 104, 110, 111, 113, 114, 115,
183, 186, 195, 196, 239, 263, 291, 292, 319, 321
Beckwith 24, 321
Begaliyeva 26, 157, 161, 321
Begaz Dandıbay 32, 33, 47, 48, 51, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 114,
188, 189, 190, 201, 213, 243, 277, 288, 296, 335
Belasar 75, 76
Beloy Irmağı 116
Bernştam 110, 112, 157, 158, 159, 180, 184, 190, 191, 243, 321
Betpak Dale 74, 109
Beyskaya Taş 234, 235
Bılkıldak 64, 65, 66, 67, 269, 288, 303
Botakara 54
bozkır kültürü 25, 175, 194, 198
brakisefal 181, 182
Bugul 50, 72, 74, 269, 284, 288
Bulgakov 101
Burmaçap 157, 158
Butanayev 184

C

Cambay Karasu 77
Canaydar 78

Canbas Kala 164

Ç

Çagan Obo 80, 85

Çarış 144, 145, 146, 271, 331

Çelyabinsk 17, 30, 31, 36, 43, 58, 101, 107, 110, 117, 118, 120,
121, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 221, 255, 258,
259, 273, 299, 300, 321, 323, 329, 331, 335, 339, 343

Çerkaskul 36, 116, 122, 123, 129, 255, 258, 306

Çernikov 16, 28, 29, 32, 42, 45, 46, 80-101, 105, 182, 183, 186,
193, 251, 298, 299, 322

Çernoskutov 29, 125

Çlenov 33, 88, 143, 149, 153, 220, 282

Çoruhlu 62, 63, 190, 204, 207, 208, 222, 223, 236, 323

Çuy Vadisi 155

D

Davidova 30, 134, 335

Debets 180, 181, 203, 323

Deşt-i Kıpçak 186

Devlet 206, 253, 323, 324

Dinyeper 41, 222, 259

Dinyester 41

dizgin 102, 293, 294, 295

Djangala 103

Doğu Türkistan 5, 12, 162, 167, 191, 192, 197, 198, 247, 265, 299,
309, 313, 317, 342

Don Nehri 28

Durilin 125

E

Eberhard 17, 65, 166, 167, 174, 186, 187, 188, 224, 247, 324

Egiz Koytas 76

Elkina 149

Elşibek 74, 75

Epimohov 31, 32, 35, 36, 44, 123, 335

Erbı Irmağı 152

Ermolaeva 82, 100, 324

Eşki Olmes 115, 237

etnogenez 42

Evdokimov 29, 34, 47, 48, 57, 58, 70, 71, 74, 173, 241, 298, 321,
323, 325, 327, 329, 340, 342

Evropoid 22, 41, 179, 180, 182, 183, 185, 189, 204, 206, 310

F

Falka 297, 298
Federov 30, 32, 33, 34, 42, 43, 116, 121, 126, 127, 143, 149, 244,
262, 280
Fergana 112, 157, 160, 161, 168, 169, 171, 188, 245, 333
Firsov 139, 141, 201, 251
Formozov 179, 180

G

Galoçkin 26, 160, 161, 330
gem 174, 197, 295, 296, 303
Gerasimov 261
Gıryena 140
Ginzburg 182, 183, 325
Glazkov 21
Gorolika 279
Goryaçev 114, 115, 239, 321, 326, 334
Göktürk 4, 12, 69, 174, 205, 206, 224, 226, 236, 239, 246, 310,
323, 327
Grakov 62, 118, 131, 133, 134, 188, 326, 331
Grigoreyevka 80, 90
Gryaznov 16, 26, 32, 42, 48, 62, 71, 113, 133, 134, 135, 140, 143,
144, 153, 154, 190, 202, 234, 235, 236, 244, 251, 270, 317,
326
Gulyamov 163, 164, 171
Gumilev 185, 327

H

Hakas 25, 152, 153, 207, 254
Hakasya 17, 21, 26, 29, 30, 35, 45, 139, 147, 149, 151, 183, 197,
199, 201, 202, 220, 233, 244, 245, 253, 285, 293, 296, 306,
318
Hantağ 111
Harezmi 21, 163, 167, 170, 172
hayvan üslubu 145, 271
Hefedov 29
Heikel 29, 118, 124
Helfen 17, 184, 327
Herodotos 188, 192, 193, 327
Hint-Avrupa 23, 24, 33, 167, 173, 191, 222, 225
Hipokrat 192
hoker 221
Hoppál 237, 239, 240, 327

Hucent 171
Hun 22, 78, 140, 167, 182, 183, 184, 185, 190, 205, 206, 207, 208,
224, 227, 336
Hvalin Kùltürü 117

I

Isık Göl 156, 162

İ

İbn Fazlan 224, 229, 327
İgnatiev 29
İletsk 117, 125, 133
inhumasyon 58, 104, 114
İrtiş 30, 34, 46, 80, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 96, 97, 98, 99,
122, 139, 141, 184, 193
İskit 17, 22, 23, 25, 74, 88, 145, 149, 185, 187, 188, 190, 192, 197,
202, 203, 213, 221, 237, 277, 303, 310
İsmagulov 35, 167, 182, 189, 191, 328
İssedonlar 188, 189
İtina 21, 112, 113, 164, 328
İvanov 162, 213, 329

J

Jilandı 56, 57, 230, 295, 331

K

Kadirbayev 16, 63
Kafesoğlu 24, 181, 182, 194, 223, 227, 286, 329
Kalbin Dağı 46, 99
Kamensk 46, 81, 82, 88, 140
Kanattas 53, 284
Kamay 32, 80, 85, 91, 92, 93, 94, 98, 182, 238
Kao-chè 184
Karabiye 68
Karadyal 80, 82
Karaganda 29, 34, 47, 48, 51, 54, 55, 56, 57, 58, 61, 64, 70, 71, 72,
77, 78, 108, 294, 298, 318, 323, 325, 327, 329, 340, 341, 342
Karakol 162, 201, 208
Karakum Çölü 41, 198
Karasay 67, 68
Karasuk 17, 22, 29, 30, 32, 33, 48, 71, 88, 113, 140, 143, 144, 146,
148, 152, 153, 154, 159, 179, 180, 185, 188, 189, 190, 191,
202- 205, 207, 219, 220, 231, 235, 243, 244, 254, 285, 304,

310, 323
Kara Uzek 80, 82
Kargala Irmağı 101
Katun Irmağı 140
kaya resimleri 45, 156, 195, 208, 225, 236, 237, 239, 240, 243,
244, 309
Kazak 65, 182, 183, 186, 192, 193, 209, 213, 214, 227, 265, 267,
286, 287, 292, 342
Kazakistan 16, 17, 21, 22, 25, 26, 27, 31-35, 43-47, 49, 52, 56, 57,
58, 61, 62, 69, 70, 71, 72, 74, 79, 80, 83, 85, 87, 88, 91, 100-
111, 113, 115, 118, 130, 133, 137, 139, 141, 142, 144, 145,
149, 152, 158-161, 164, 167, 169, 170-173, 179, 182, 183,
185-191, 193, 195, 198, 200, 202, 203, 204, 207, 230, 231,
234, 239, 240-245, 247, 255, 262, 270, 271, 273, 276, 277,
283, 284, 287-290, 292-299, 301, 302, 303, 306, 307, 309,
315, 316, 318, 325, 327, 329
kelt 144, 191
Keltaminar 17, 20, 21, 41, 170, 179, 180, 201, 219, 306
keltler 29, 232, 277
Kemerovo 148, 151, 154, 211, 322
Keneşbekova 26, 157, 161, 321
Kenzekol 270, 271, 300
Ketmen Tuyube 157, 160, 161, 330
Kıpçaklar 185, 192, 236
Kırgızistan 25, 45, 155, 156, 157, 158, 160, 161, 162, 173, 184,
190, 200, 234, 244, 306, 309, 320
Kıs-taş 234, 235
Kızıl Kol 55
Kızılıkum Çölü 41, 198
Kızlasov 22, 166, 167, 190, 201, 206, 220, 233, 234, 253, 254, 308,
329, 330
Kiselev 16, 25, 26, 32, 42, 147, 151, 152, 153, 180, 182, 202, 203,
204, 205, 206, 224, 228, 234, 260, 261, 267, 268, 270, 276,
277, 281, 282, 285, 286, 288, 289, 300, 318, 330
Klyastornıy 33
koçbaşı 174
Kojomberdiyev 160, 162, 330
Kojumberdi 33, 34, 137
Kokça 164
Komarov 32, 143, 151, 152, 199, 200, 243, 257, 293, 330
Kopetdağ 44, 163
Koppers 23, 330
Koptyakov 35, 36, 43, 44, 122, 123
Korenyako 48, 330

Kosagal 53
Kostanay 74, 107, 329
koşum takımı 200, 295
Kozintseva 204
Krasnodar 42, 139
kremasyon 51, 52, 114, 158, 243
Krotovskaya Kültürü 36
Kubarev 62, 63, 201, 331
Kukişkin 173, 174
Kulevçin 34
Kupriyanova 122, 331
Kurban 79, 227, 228, 291
Kurcum 80, 91
kurgan kültürü 23, 207, 222
Kurort Aulu 80, 90
Kurot Kurganı 208
Kuryişin 256, 271, 319
Kustanay 55, 56, 57, 117, 118, 125, 130, 132, 261, 318, 329, 331
Kuşaev 43, 110, 188, 189, 319, 332
Kuzeyev 209, 210, 332
Kuzmina 43, 111, 112, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 162, 187,
212, 241, 242, 244, 245, 247, 252, 280, 330, 332
Küçük Kızıl Yar 32, 80, 81, 85, 86, 87, 93, 94, 96, 97, 98, 290
Küçük Koy Tas 81
kürek kemiği 65, 226

L

Laypanov 22, 24, 25, 42, 333
Lebyace 80, 84
Levaşova 153
leviratüs 208
Lisakovsk 108, 260, 261, 273, 274, 341
Lisakovsk Mezarlığı 274
Loulan 191

M

Magnitogorsk 117, 118, 125, 130, 132
Maksimenkov 149, 153
Maksimov 32, 82, 109, 112, 238, 243, 333
Malitsky 209
Mannoy-ool 190
Marçenko 32, 35, 36, 44, 123, 335
Margulan 16, 25, 30, 32, 33, 46, 47, 48, 49, 50-55, 58-79, 114,
186, 201, 219, 251, 252, 254, 256, 257, 260, 266, 268, 269,

270, 283, 284, 287, 288, 289, 290, 291, 293, 298, 303, 326,
333, 334
Martinov 149, 153, 205, 334
Maryaşev 111, 114, 115, 195, 196, 237, 238, 239, 240, 244, 263,
291, 292, 321, 333, 334
Massaget 197
Matyuşenka 149
Mayemir 188, 189, 203, 206
meander 28, 61, 66, 84, 116, 117, 126, 135, 151, 158, 213, 281,
309
Meçet 80, 88, 134
metalürji 120, 161, 256, 307
Mınçınkur 80, 83, 90
Minko 118, 125, 126
Minusinsk 21, 26, 27, 30, 151, 183, 185, 199, 204, 206, 236
Miziev 22, 24, 25, 42, 333
Mogilnikom 145
Molodin 32, 35, 36, 44, 123, 149, 153, 238, 335, 338
Mongolid 181
mongoloid 181, 182, 191, 204
Motov 110, 111, 335
Motun 184
Murgab Deltası 170
Müminabad 165, 166

N

Narın 155, 156, 157, 160
Nifontov 83
Novojenov 71, 173, 238, 239, 241, 321, 335
Novosibirsk 63, 88, 123, 139, 142, 150, 153, 201, 205, 237, 277,
326, 331, 334, 335, 338, 339
Nura 33, 34, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 64, 67, 70,
72, 230, 283, 284, 287, 288

O

Ob 22, 36, 44, 71, 122, 139-144, 147-150, 153, 180, 287, 322
Oblaketka 80, 85
Okladnikov 17, 19-22, 139, 156, 180, 199, 203-205, 328, 335
Okuneva 200, 330
Orak Ulusu 42, 152, 199, 200, 205, 261, 282, 285
Orazbayev 16, 25, 30, 32, 33, 46, 49-55, 58-71, 73, 75, 76, 77, 78,
79, 104, 219, 251, 252, 254, 256, 257, 260, 268, 269, 283,
284, 287, 288, 289, 290, 291, 293, 294, 298, 303, 333

Orenburg 101, 117, 133, 138, 247, 255, 258
Orsk 117, 125, 133, 134
Otman Baba 227
Oy Djaylu 114, 115, 239

Ö

Ögel 17, 69, 140, 142, 167, 182, 187, 205, 208, 224, 227, 246, 247, 336
ölü yakımı 52, 58, 104, 114, 117, 158, 221, 224, 225, 229, 232
Öskemen 82, 91
Özbekistan 25, 163, 165, 169, 174, 233, 306

P

Pavlodar 80, 84, 88, 90, 91, 270, 271
Pazırık 63, 188, 189, 191, 193, 203, 270
petroglif 230
Petropavlov Oblastı 106
Petrova Kültürü 34
Petrovka 31, 34, 36, 74, 106, 107, 122, 128, 244, 255, 342
Pit Grave 222
Poltavkin Kültürü 41
Potemkina 31, 118, 119, 175, 328, 336
Pristan 141, 148, 317

R

Radloff 45, 140, 159, 223
Rásonyi 181, 192
Ribakova 16, 102, 124, 319
Rıçkovo 297
Rudenko 46, 118, 140

S

Saka 17, 46, 100, 110, 145, 159, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 197, 213, 237, 252, 277, 310, 342
Salnikov 16, 26, 30, 31, 32, 35, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 126, 129, 132, 133, 135, 179, 251, 261, 269, 285, 294, 295, 299, 300, 337
Samarra Kültürü 222
Samaşev 236
Samus 22, 150
Sangru 48, 58, 61, 63, 72, 260, 270, 329
Sarıkol 80, 83, 84
Sarı Murza 103

Sarmat 25, 189, 197, 213, 252, 277
Sarmat Kùltürü 189
Satpaeva 298
Saukele 265, 266
Sayın Batır Destanı 226
Saymalý Taş 156, 237, 240, 242, 245
Schethner 209
Semerkant 114, 165, 233, 337
Semey 80, 82, 83, 85, 89, 90, 100, 141
Sevodin 103
seymin-turbin 88, 146, 211, 277
Sintaşta 43, 122
Sitnikov 147
Skotolos 30, 118, 121, 131, 187, 338
Smagulov 109, 112, 338
Smirnov 133, 134, 168, 293, 338
Sol İletsk 117, 125, 133
Solovev 171, 275, 277, 279, 333, 339
Sorokin 101, 102, 293, 339
Sosnovsk 152, 199, 261, 262
Sotnikova 231, 339
Sredni Stog 222
Srubna-Hvalin 163
Stalkin 244
Stepniyanka 97
Sultanov 33
Suslovu 107
Suuk-Bulak 252

Ş

Şadrinsk 117, 118, 119, 124, 125
Şamşı Hazinesi 161
Şaymerdan 56
Şemsutdinov 174
Şerubay Nura 67, 72
Şibe 140, 205, 208
Şigir 122
Şolpı 264, 265
Şulga 145, 146, 147, 271, 331, 332

T

Tacikistan 25, 35, 168, 171, 172, 174, 175, 187, 306
Tagar 17, 22, 33, 88, 140, 149, 151, 179, 180, 183, 185, 188, 189,
202, 204, 205, 206, 208, 219, 220, 253, 282, 304, 310, 322

Tagisken 48, 113, 328
Talas Vadisi 155, 157
Tamga 209, 210, 211
Tamgalı 115, 237, 238, 239, 240, 243, 244, 245, 309, 333, 337
Tanrı Dağları 12, 19, 27, 111, 157, 158, 159, 169, 191, 309
Tarhan 35, 339
Tastı Butak 101, 102, 110, 133, 230, 255, 293
Taşağıl 12, 17, 159, 184, 185, 188, 194, 225, 339
Taşev 165
Taşkent 164, 167, 168, 169, 174, 186, 234, 320, 328
Taştık 17, 202, 206, 207, 253, 270, 304, 310
Taştık Kültürü 206, 253, 270
Taymagambetov 34, 46, 113, 114, 115, 321
Tazabagyab 21, 163, 164, 167, 170
Tegisken 113, 190, 191
Temir Astağ 68
Terenojkin 164, 168, 340
Teuplahov 30, 199, 207, 339
Tibet 167
Tingling 184, 185, 310
Tkaçev 30, 34, 57, 61, 340
Tobol Havzası 30, 74, 118, 306
Togan 15, 188, 340
Tolstov 20, 21, 163, 164, 169, 328, 340
Tom 22, 122, 142, 143, 235, 258, 259, 300, 326
Töles 184, 187, 197, 336
Tripolye Kültürü 41
Troitsk 117, 118, 125, 130, 299
Troitskaya 153
Tugarinov 26, 27, 30, 151, 261, 340
tujun 265
turanid 181, 192
Turgay 55, 56, 130, 318, 329, 331
Tursunzadin 172
Turuşnikov 32, 71, 99, 100, 101, 255
Tuva 173, 189, 190, 191, 253, 286
Tümen Oblastı 116, 124, 259
Türkmenistan 25, 35, 163, 170, 174, 179, 186, 305, 306

U

Ujur Mezarlığı 220
Ukrayna 21, 36, 37, 41, 197, 198, 222
Ural Irmağı 42, 116, 118, 119, 131, 132, 299
Ursul Irmağı 140, 205

Usmanova 28, 34, 107, 108, 225, 260, 262, 263, 264, 274, 333,
334, 338, 341
Ust Narım 80, 94, 95, 182, 244
Uybat Irmağı 153
Uybat Ulusu 42, 147
Uygurlar 181, 246, 247

Ü

Üst Bukon 80, 84

V

Valukinsko 298
Varfolemeevu 107
Velesov 233
Vorfolomeev 71, 341

W

Wu-sun 110, 159, 187, 188, 189, 192, 197

Y

Yamna 21, 183, 222
Yanayurt 82
Yang-shao 166, 167, 185, 203
Yedisu 35, 48, 74, 85, 108-112, 114, 115, 157, 161, 162, 188, 189,
190, 191, 237, 240, 243, 245, 290, 309
Yenisey 12, 15, 17, 21, 25, 27, 29, 35, 36, 42, 71, 139, 140, 147,
148, 149, 152, 153, 158, 159, 180, 181, 183, 184, 185, 186,
188, 199, 200, 202, 203, 204, 206, 207, 220, 233, 234, 253,
281, 285, 306, 310, 311, 315, 317
Yenisey Kırgızları 185, 188, 206
Yunnan 191
Yüeciler 185

Z

Zah 35, 150, 342
Zalkind 183, 325
Zaman-Baba 171, 320
Zamareyev 30, 31, 34, 104, 116, 119, 120, 126, 188, 293
Zarefşan 20, 174, 175
Zdanoviç 17, 30, 31, 33, 34, 88, 106, 107, 110, 122, 221, 331, 335,
339, 342, 343
Zevakin 87, 88, 91
Zıryanov 29, 298